

A XVIII. SZÁZADI MAGYAR IRODALOM ÉS A FELVILÁGOSODÁS KUTATÁSÁNAK FELADATAI

Bevezetésjéle: a XVIII. század ma és kutatásának aktualitása

Talán nem is függetlenül attól, hogy Malraux által jellemzett „Musée Imaginaire”-ben mindenféle sorra feltámasztott és értékelt történelmi korszak tablója újszerű rendbe illeszkedett és ennek megfelelően nemcsak a prekolumbiánus, óceániai és afrikai „primitív” művészet egyenrangúsodott egy megváltozó tér- és időszemléletű, átalakuló technikájú jelenkor művészeti tudatában mindazzal, amit „klasszikus”-nak (= a renaissance-ból eredőnek) gondolt a XIX. század és gondol még a mai átlagizlés, fokozatosan átalakult és aktualizálódott a XVIII. század képe is: jelenkorunk (az 1930-as évektől mindenesetre) legalább oly rokonságra kezdett ráérezni a XVIII. század kultúrájának korábban nem ismert és most ma már megint „modern”-nek tetsző kezdeményeiben és vívmányaiban, mint pl. az 1880-as évek átalakuló festői izlése a manierizmusban és a barokkban. Miután annak a klasszicizmusnak a képe is, melyet a XIX. század Winckelmanntól örökölt, az antikvitás mélyebb rétegeinek megismerése következtében inkább a „klasszikus” egyik típusa utáni vágyakozás XVIII. századi kötöttségű, de a romantikába átcsapó kifejezésének bizonyult, semmint az antik történelmi valóság hiteles képének; miután a XVIII. század egyetlen eszmei tendenciára, egyetlen stílusra leszűkíthetetlen volta világossá vált: nagy mértékben indultak el újszerű recepciójára, a modern kultúrában való meglevenítésére irányuló törekvések. Az 1932-i *Centre de Synthèse* Enciklopédia — kiállítása, a Diderot-tanulmányok megújodása stb. nem esetleges kísérője volt annak, amit az írók, filozófusok egész sora — Alaintól Valéryig Alvarótól T. S. Eliotig, Cassirertől Prazig és Lukácsig — hangoztatott a XX. század második harmadának rokonságáról a XVIII. századdal, melynek kulturalizmusára annyira jellemző néhány a XX. századéval egybevágó igény: legelsősorban talán az a szintézis-vágy, mely nemcsak a kor megismerésében, hanem a jövő divinálásában és tudományos befolyásolásában, „megtervezésében” fejeződött ki (Diderot szavaival: „*Connaitre l'esprit de sa nation, en pressentir la pente . . . se résoudre à ne travailler que pour les générations suivantes, parce que le moment où nous existons passe et qu' à peine une grande entreprise sera-t-elle achevée que la génération présente ne sera plus.*”); azután a vágy bensőséges kapcsolatot találni más századok és más műveltségek mítoszaival, formáival, jeleivel; az építészeti funkcionálizmus kezdeményezése (mely a romantika idegensége után csak a modern korban, az 1900 körüli fordulón bontakozott ki); a nyelvszemléletnek a herderivel (romantikussal) szemben álló — és a jelemlélettel rokon, a strukturalizmust előlegező — típusa; és hogy egy alig feltárt területet is említsünk: a nem véletlenül éppen akkor megjelent science-fiction (= utopisztikus regény), amelyet a XVIII. században hasonlíthatatlanul jobban írtak, mint a XIX. században. Mindeme és más rokonságok, vonzalmak bensőségeiből tételére hovatovább az európai politikai horizont rohamos elsötétedése is kényszerítően járult hozzá, — kit oly polemikus állásfoglalásra sürgetve a már végtelékig eltorzuló romantikus gondolkodás ellen a felvilágosodás védelmében, mint a mindmáig nagyra becsült Cassirert, aki 1932-ben kezdte el „ama pörnek a revízióját, melyet a romantika erőltetett rá a felvilágosodásra”, s kezdte abból a célból, hogy ezáltal a „jelen szellemi önkritikáját” segítse elő — kit csak a szellemi hazatalálásnak finom, feltétlenül maradandó, de ellenállásra aligha erősítő tanulmányaira inspirálva,

mint Halász Gábort vagy Szerb Antalt. Mindez a racionalizmus és a klasszicizmus védelmében vívott, gyengülő utóvédharcokba ment át. A fasizmus idején az értelmiség legjobbjában már kétség kezdett felmerülni ama racionalizmussal szemben, mely Cassirernek szemében — jóval Hitler tökéletesen racionalizált örülete és népirtásának ideje előtt — még az egyetlen menedéknek látszott a fasizmusba rohanó romantika hamissága és hamisításai elől. 1945-ben, mikor Horkheimer és Adorno újból felmérni kezdte a felvilágosodás örökségét, már a racionalizmust magát fogták perbe, és nem lehet mondani, hogy csak a hitlerizmustól való kompromittáltatása miatt. Sokkal többre derült fény (Amerikát is megtapasztalták a szerzők); arra a feszültségre mely egyrészt a felvilágosodás apológiája, mint az irracionális uralma elleni tiltakozás és ugyanakkor az észben fellelt ellentmondás közt éleződött ki, nem Adornóék elméjében, hanem a világban. A ráció ugyanis az ember rendelkezésére álló eszközzé változván, feltartóztathatatlannul instrumentalizálni törekszik mindent, ami akciója alá esik; a természetet éppúgy mint az embert. Ezt az antinómiát fejezi ki legmélyebben mindjárt a második világháború után az említett könyve, a *Dialektik der Aufklärung* (1947 azóta több világnyelven), mely nem marad meg a hagyományos történelmi kategória vizsgálatánál, hanem az eszközzé vált ész minden megnyilatkozását felöleli (technikai haladás, gazdasági racionalizálás, a kultúra szervezése és manipulációja stb.). Tanulságként az derül ki, „hogy az emberek azt akarják megtanulni a természettől, hogyan hasznosítsák azt a természet és ember fölötti kivételt nem tűrő uralom céljaira... A felvilágosodás felégette saját öntudatának utolsó maradványát is... Hatalom és megismerés szinonimákká lettek”. E tézis szerint, melyet pro és kontra eléggé vitattak, a felvilágosodás lemondott kritikai hivatásáról, amikor — egy scientista szükségszerűség nevében — megtagadta a szabadság értékét. Nem vitás, hogy a felvilágosodást — nemcsak Adornóék — egyre inkább a pozitívizmusnak az adat és adottság iránti mitikus tiszteletében megnyilvánuló scientista álláspontjával azonosították, és — Engels találó ítéletét is elfogadva — a felvilágosodásban a polgári társadalomnak azt az eszmék jegyében megnyilvánuló reális mozgalmát ismerték fel, mely a XX. században már a szó legnegatívabb értelmében vált emberellenes ideológiává.

Félreértés ne essék: Horkheimer és Adorno nem prédikál visszatérést semmiféle irracionálizmushoz, sőt bírálja korunknak azt a tendenciáját, mely az érzelmet, a vallást, a művészetet merőben idegen, ill. ellenséges elemmé tette a gondolat iránt s a gondolati megközelítés számára; a felvilágosodás olyan eddig alig vizsgált, de központi kérdéseire mutatva rá pedig, mint amilyenek de Sade művében tárulnak fel, szinte előre jelezték de Sade-nak az 1950-es és 1960-as években Európa-szerte feltámadó népszerűségét (ami, mint erről mások ugyancsak írtak már, a „sex” és „krimi” összekapcsolásában is vitt szerepet). A XVIII. századnak, racionalizmusának, ideológiai- és stílusáramlatainak tehát 1945 után igen jelentős mértékben megnőtt az eszme- és tudománytörténeti aktualitása, és ebben a marxizmusnak, mely — kivált Lukács állásfoglalása révén — a XIX. századi romantikával szemben mindig is a felvilágosodáshoz és a klasszicizmushoz húzott, közismerten nagy nemzetközi szerepe volt. Csakhogy a marxizmus iskolás művelői korántsem vetettek mindig számot azzal, hogy a felvilágosodás (= a polgárság) racionalizmusa éppen nem azonos azzal, amivé a XX. században lett, és hogy a XVIII. századi racionalizmusban éppúgy nem lehet az örök emberi ész egyszer s mindenkorra érvényes kifejeződését látni és fogadni el, mint ahogy a renaissance festészetben sem az egyetlen és örök emberi térszemlélet megfogalmazását. Ezért gyakran úgy írták le — nemcsak magyarok — a XVIII. századot, mintha annak racionalizmusa mindenestül a miénk volna, s a mai és régi közt nem ment volna végbe egy valóban elidegenítő és roppant veszélyeket felidéző történelmi átalakulás. Ahogy látom, Gramscit követő néhány olasz filozófuson kívül ma főleg L. Goldmann foglalkozik leginkább és marxista alapokon a XVIII. századi racionalizmus dialektikájának és sorsának kérdéseivel.

Amikor P. Francastel 1959-ben (egy nancy-i felvilágosodás-kongresszuson) mogorván azt állította, hogy „le XVIIIe siècle est actuellement en défaveur”, nem azt akarta mondani,

hogy annak aktualitása már nem oly nagy, mint korábban volt, ellenkezőleg: elégedetlenségét fejezte ki a problémák nagyságához képest inadekvát kutatások miatt, és bátran maga tört utat a felvilágosodás esztétikájának újszerű tanulmányozásához. Szükségtelen itt elősorolnunk, hogy W. Krauss jelentékeny berlini akadémiai sorozata (a francia és német felvilágosodásról), a még fontosabb francia és olasz nagy-monográfiák, kongresszusok, viták — Velencétől Skóciáig, Aix-en-Provence-ig — hány alapkönyvet, izgalmas tanulmánykötetet adtak át a XVIII. század mai kutatójának, melyeknek kritikai átvétele, feldolgozása nélkül a hazai kutatások sem folytathatók kielégítően, s elkerülve a provincializmus vagy a vulgarizálás korábbi, és nem mindig csekély hibáiba való visszaesés veszélyét.

Mindezt, még ha rendkívül sietősen, vázlatnak is elnagyoltan, azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, hogy alátámasszam meggyőződésemet: a magyar kultúra (filozófia, irodalom, tudományok) XVIII. századi kutatásának nem adhatjuk meg a kívánatos lendületet, és még kevésbé a köztudatra teendő nevelői hatását, ami kulturális örökségünknek, izgalmas kiszélesítését is magával kellene, hogy hozza, ha nem sikerül egy hullámhosszra kerülnünk a felvilágosodás és a XVIII. század e súlyos világnézeti problémáktól mozgatott, és jelenünket közvetlenül érdeklő mai vitatásával, újjáértelmezésével és tudós feldolgozásának a mienkénti összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalú ritmusával, módszereivel, eredményeivel.

Mielőtt a hazai XVIII. század ránk maradt, némileg korszerűsített és Waldapfel József jóvoltából irodalomtörténeti szempontból és marxista eszmei igénnyel kialakított képére, ill. az Akadémia irodalomtörténeti Szintézisében kidolgozott XVIII. századnak vizsgálatára térnék rá, szeretném megvilágítani azt a „tudományos” prekonceptiót, amely — nem is egyféléképpen — úgy gátolta a kutatómunka kibontakozását, hogy befészkelte magát az addigi eredményekbe is, és így tulajdonképpen azokat is, részben és nem lényegtelen pontjaikon, kétségessé tette.

Bocsássuk előre: nem bátorító, nem ad lendületet az, ha „szégyenlősen”, a téma miatt szinte mentegődözve kell foglalkozni a réginek nevezett, sokak által elavultnak vélt, valójában nagyon is aktuális XVI—XVIII. századi magyar irodalommal. Tarthatatlan az az álláspont, hogy a régivel foglalkozni annyit jelentene, mint valami nem élővel, valami túlhaladottal törődni; képtelenség ez, ma pedig kétszeresen is az: egyrészt mert roppant perspektívák nyílván meg az emberiség előtt, a nemzetek saját múltjuk minden rétegében és egyszerre válnak otthonosakká, és az egésznek aktualitását élik át, nem pedig csak azét a réteget, melyben éppen élnek, vagy amelyhez csak a közvetlen előzményt keresik valami naiv kauzalitás fonalán — az egyidejűség érzése nemcsak a térben, hanem az időben is, a távoli idő és a ma között is szükség-szerűvé lett; másrészt az irodalomtudománynak fokozottan a struktúrák, motívumok, archetípusok felé orientálódó, immár több évtizedes és lényegessé vált tendenciája (melyet a modern antropológia, etnológia csak erősít) teljes egyenrangúságba helyezi az ősit a maival, még ha — mindezzel kapcsolatban — az értékelés jogát nem szabad is feladnunk.

Tarthatatlan tehát az a körünkben néha még érzékelhető, nyíltan talán már ki nem mondott, antihistorikus és valóságellenes szemlélet, mely különben is filologizmussal, pozitívizmussal gyanúsítva az induktív, mélybe hatoló, a voluntarizmus veszélyeit elkerülni akaró kutatást, még mindig — bár be nem vallott — minősítő különbséget kíván tenni a régi irodalom és az új irodalom között, talán szándéka ellenére is annak a XIX. századi magyar nemzeti (= nacionalista) irodalomtudatnak szellemében, amely éppen a XVIII. század java részét és mindazt, ami előtte volt, minősítette réginek (= számára nem érdekesnek), és e századok egy igen jelentős természetét kivágta szellemi kultúránk, műveltségünk egészéből, száműzve mai értelmiségünk tudatából is.

Ha ugyanis mélyebben megfontoljuk a XVI—XVIII. század aktualitására ráérező jelesaink tanúságát (az említett Szerben, Halászon kívül bizvást ide vehetjük a különféle elvi okokból bírálható és bírált Szekfünek, Horváth Jánosnak, Németh Lászlónak stb. írásait), a fent említett kórképet egy súlyosabb lelettel is kiegészíthetjük.

A XVIII. század végének irodalmi tudata, ahogyan az Pápay Sámuelnél és társainál először kodifikálódik, határozottan állást foglal azzal a latin nyelvű irodalommal szemben, mely évszázadokon át kultúránknak, irodalmunknak integráns része volt. Igaz, hogy a történelmietlen, elfogult múlt-szemlélet állandó sajátja a fejlődő életnek — ez a múltban csak önmagát szereti látni. Az is igaz, hogy a nemzeti fejlődés sodrában (ez kezdődik az agresszív magyarnyelvűséggel) bontakozott ki először az egyetemes értelemben is nagyon jelentős, a legmagasabb művészi szintre emelkedő magyar irodalom. És azt is igen jól tudjuk, hogy a múlt hagyatéka egy részének megcsonkítása majdnem mindig — a tendenciózus válogatásból következőleg — fokozott érdeklődést is jelent a hagyomány megtartott és igenelt, valamint felkarolt részlete iránt, és ezért a magyar romantika teljesen is, intenzíven is kikutatta, feltárta és átélte a nemzeti hagyományt; — de azt már nem, amit elfogultan idegennek tartott a különvált nemzetitől.

Ha a fejlődésnek mi is ugyanazon a történelmi pontján állanánk, amelyen Pápay, Kölcsey, Toldy és még Arany is állt, el kellene fogadnunk, elvként kellene érvényesítenünk ezt a hagyománycsonkító eljárást. Mivel azonban nem ott vagyunk már, ahol ők álltak, a történelmi fejlődésben szerepét betöltött nemzeti elvvel, mint minősítő, válogató, értékelő princípiummal nem élhetünk vissza többé, sőt, (még oly alapvető legyen is) sokszor — irodalomról, esztétikumról, emberi kultúráról lévén szó — nem is igen élhetünk vele legelsősorban. Határozott törekvést érzünk az akadémiai Irodalomtörténet 1–2. kötetében arra, hogy ez a szűkítő, csonkító nemzeti irodalomtörténet-koncepció kiküszöböltessék és a hazai latinnyelvűséget elkezdjük jogaiba visszaiktatni. De valljuk meg: a magyar irodalomtörténetírás máig sem számolt le a népiesség romantikus mítoszaival (noha marxista oldalról ezeket is megmégközelítette már érdemleges kritika), sem pedig — legalábbis nem teljesen, nem elég következetesen — a nemzeti irodalom történeti koncepciójának azzal a hagyományával, mely gyakran, váratlanul és észrevétlenül be-beszüremkedik történeti ítéleteinkbe, néha legjobb szándékaink ellenére is.

Ha a múltnak mint idegen régiségnek koncepciója tarthatatlan a mai korban (ahol térben és időben minden oly közel került egymáshoz) még inkább tarthatatlan a XVII–XVIII. századi magyar kultúrának egy oly képe, melyet másfél évszázaddal ezelőtt tudatosan, az akkori fejlődés érdekében, nemzeti szempontból csonkítottak meg, és így hagytak ránk — és amely helyzeten még viszonylag keveset sikerült változtatnunk. Feladatunk tehát az, hogy az úgynevezett régiséget kiemeljük abból az alárendelt, többé-kevésbé megtúrt helyzetéből, melybe egy maradi szemlélet tartotta zárva és tartogatná; feladatunk az, hogy a XVIII. századról (és részben általa is egész XIX. és XX. századi kultúránkról) való ismeretünket teljessé tegyük, amin nem tárgy, adat, hivatkozás feljegyzendő tömegét értem, hanem a szellemi életforma teljességének rekonstruálását; feladatunk az, hogy felvilágosodásunknak, az európaival teljesen egyenrangú, nagy gondolati és esztétikai vívmányokban gazdag magyar felvilágosodásnak korszerű feldolgozását komoly méretekben indítsuk el, felülbírálván nem sok eredményünket és okulva számos hibánkból, munkánk eszmei és módszertani fogyatékoságaiból.

E bevezetését — mely előleges számvetés is — egy oly idézettel zárom, melynek szövege az 1920-as évek elejéről való* és attól, aki Kölcsey és Arany után a magyar irodalomtudományi-kritikai eszmélkedésnek vitathatatlanul legnagyobb, velük kongeniális alakja: Horváth Jánostól. Ő ismerte fel elsőnek igazán, hogy irodalmi kultúránk „rövid gyökérségének” egyik fő oka a jelentős kulturális hagyomány megcsonkításában rejlik. A *magyar irodalom fejlődéstörténete* c., máig kéziratban fekvő és egyes részeit illetőleg igen értékes előadás-sorozatából veszem az alábbiakat, azzal a megjegyzéssel, hogy ha már igazán ideje beszélnünk

* Talán nem véletlen, hogy Horváth ekkori előadásaiban, Eckhardt S. *A francia forradalom eszméiben*, Zoványinak ugyancsak 1923-as *A felvilágosodás történetében* a nemzeti gondolat még nem domborodott ki úgy, mint később.

erről a kérdésről, szólaljon meg az is, akit korántsem lehet csak a Gyulai-féle koncepció meghosszabbítójának vagy kiépitőjének tekinteni (mint azt a művével való jogos polémia mutatta): teljesen modern irodalomtudományi problémáinknak is első megfogalmazói, előlegezői közé tartozik ő.

Ezt mondja Horváth: „E korszak” — a XVIII. század végéről van szó — „irodalmi tudatából sok minden megmaradt napjainkig. A kor szűkítő határozománya (csak a magyar nyelvű irodalmi termelés kell!) a modern irodalomtörténetírásban is helyet kapott s csak nagy ritkán, a nyelv kereteit áttörő fajisággal (— magyarsággal) teszünk olykor kivételt (pl. Széchenyi Blick című munkája... a magyar irodalomba tartozik!). A múlt bizonyos rétegének kivetése nyomán azonban sajnálatos következmények támadtak mind irodalmi, mind politikai téren (a nemzetiségi ellentétek felszításában határozottan nagy része volt a magyar nyelv agresszív követelésének). A latin nyelv elejtésével elzártuk magunktól műveltségünk ismeretének egyes forrásait. Innen van a mai magyar műveltségnek rövid gyökerűsége. A mai magyar ember egy ezeréves műveltségéből egy századnyit ismer csupán. A latin nyelvet leszorították, le is kellett szorítani, azonban gondoskodni kellett volna a történeti munkák magyar fordításairól, általában az egész latin nyelvű irodalmat be kellett volna olvasztani a magyarba. Ma már ott vagyunk, hogy a hazai latin nyelvű irodalom csaknem idegenebb számunkra, mint pl. az ó-francia epika...”

Amit Horváth János súlyos hiánynak és hibának ismert fel irodalmi és irodalomtörténeti tudatunkban, azt ő csak részlegesen tudta korrigálni. Sok, éppen a XVIII. századdal kapcsolatos feladat, melyhez a nagy Irodalomtörténet első két kötete céltudatosan hozzá is fogott, nagyrészt ránkmaradt.

A XVIII. század képe, e kép alakulása nálunk

„Chaque siècle a son génie particulier” — fejtegeti Montesquieu, d’Alembert pedig századának a filozofálás új módjában megnyilvánuló géniuszt megelőző századok szellemével szembeníti (1758). „Cuique saeculo suus Genius” — hangzik fel másként, nálunk is, a jezsuitáktól kedvelt Pater Firmianus többször kiadott *Saeculi Genius*-ában (1732, 7. l.), de az a Genius, melyet ő fed fel az Európa felé forduló magyaroknak, zavaró kettősséget mutat: a barbárság után eljött egyfelől az elokvencia és az *artes* művelésének korszaka, másfelől betört a *insolens novitas*, a *turbulenta eruditio*, a *virorum fortium nova species*, *quibus pro virtutem impietas*, a *scribendi libido* stb. Honi sajátosságként ez az egyidejű kettősség Bessenyei és Csokonai idején már a század első és második felének vitájává is kiszélesült. Csokonai pedig már azért menekülne „késő század” boldogságába, mert az a *novitas*, az a *virorum fortium nova species*, melyet az 1730-as és 1740-es években az egyik oldalról még riadtan sokallottak, de amely a „legokosabb XVIII száz” utolsó évtizedeiben Magyarországon is megnövekedett, őneki, Csokonainak 1790 tájt túl kevés volt már. A magyar kultúra kétféle XVIII. századának képe tehát régi örökség, és e mégoly eltérő alapelvek szerint felfogott kettősség reális okokra, a kor lényegbe vágó művelődéstörténeti változásaira is visszavezethető. A XVIII. századi magyar irodalom kutatási feladatainak megközelítéséhez célszerű e kettősségből kiindulnunk, annál is inkább, mert az akadémiai Irodalomtörténet, mely összegezése révén minden eddiginél magasabb pontról indíthat további utakra, lényegében megőrizte a XVIII. századi „kétféle magyar irodalom”-felfogást.

Arról, hogy a nemzetietlen és a nemzeti kettősségének jegyében a régebbi nacionalista irodalomtörténet, a „boldog növekedés” barokk vallásosságának és az azt megtörő felvilágosodásnak ellentéte szerint pedig Székfü történetírása vágta ketté a magyar XVIII. századot ott és akkor is, ahol és amikor az ellentmondó vagy összeütköző jelenségek közt sem szakadtak szét a fejlődés szálai, Tarnai Andor írt tanulmányt, részben már a nagy Irodalomtörténet s a további kutatások távlatában (*Szekfü és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete*. ItK 1960). Az akadémiai szintézisnek a XVIII. századról adott képe azonban olyan, már 1945 utáni és

kiegyenlítődséhez, összeegyeztetéshez nem jutott tendenciák tükörképe, melyekről most szólni kell.

1945. előtt és közvetlenül utána a Szekfű irányzatához tartozó Alszegehy Zsolt és Csapody Csaba tartalmas és konzervatív szellemű tanulmányai, Sándor István monográfiája és Baróti Dezső összefoglaló esszéje mondták ki az utolsó szót a XVIII. századi magyar irodalom és kultúra vizsgálatában. Alszegehy és Csapody kutatásokon alapuló, jelentékeny anyagot feltáró dolgozataiban a kulturális átmenet kérdéseinek egy része került előtérbe, az egyházi keretek közt is érvényesülő felvilágosult — főleg szaktudományi — elvek elemzése, melyeknek jelentősége kézenfekvő az értelmiség világnézeti átalakulása szempontjából. Sándor István nagyobb, érdemesebb vállalkozása már az 1770 és 1820 közé eső egész korszakra kiterjedt, tárgy történetileg értékes részeredményei azonban a társadalomszemléletnek a társadalom tényleges mozgásától való elválasztása, a mélyebb összefüggések figyelmen kívül hagyása miatt széthullottak, egységes és hiteles kép éppen a felvilágosodás (és abban Bessenyei) jelentőségének elmosódása miatt nem állt össze. Baróti Dezsőnek az előbbiektől eltérő, modernebb szemléletű dolgozata sem a felvilágosodás nyomán bekövetkező változás elvi és esztétikai kérdéseit világította meg, hanem — máig figyelemreméltóan — a rokokó továbbélését és a stíluskeveredést a felvilágosodás korában. — Horváth Jánosnak a nagy monográfiáiban bőven elszórt, inkább egyes eszme és izléstörténeti vonulatokra figyelmeztető, mintsem összképet nyújtó megállapításai nem hatottak különösebb mértékben (már csak azért sem, mert azt az önálló tájat, klímát, ihlet- és mű-rendszert, amely számunkra a XVIII. század, *Tanulmányok* c. kötetében Horváth a XIX. század fejlődéstörténeti előzményének minősítette és így szükségszerűen valami alsóbbrendűként, előkészítőként állította be; ami arra is vall, hogy az 1933–34-es — pedagógiailag jobban kialakított — előadás előnyben részesítésével az 1922–25 közt még élesebb, kritikusabb szemlélete szelídebbé is vált). Általában a nem eszmetörténeti monográfiák mint a Waldapfel József (*Ötven év . . .*) vagy a György Lajosé (*A magyar regény előzményei*) maradánoobbnak bizonyultak az eszmék története szempontjából is, mint pl. Kornisnak leginkább a művelődés eszményeire koncentráló, sok tekintetben ma is tanulságos, de értékes anyagát gyakran tendenciózus beállításokba torzító nagy műve. Érdemes már itt megjegyezni, hogy az idegen nyelvi filológiáknak (főleg a franciának) hazai eredményei, melyek a magyar irodalomtörténetírás módszereinél többnyire modernebb eszközökkel készültek és oly tudomány- és stílustörténeti tanulságokat kínáltak, melyeknek figyelembevétele jótékonyan hathatott volna a hagyományosabb magyar irodalomtörténetírói gondolkozásra is (azokról szólva — Eckhardt S. sokkal korábbi írásai után — főleg Sőtér István, Kenéz Ernő, Rónai Pál és mások klasszicizmusról és romantikáról írt elemző illetve összefoglaló elmélet-történeti írásaira gondolok), elszigetelődtek, igazában nem találtak utat a magyar anyagon dolgozókhöz.

Elmondható, hogy a felvilágosodásnak, a XVIII. századi változásoknak a barokk felől és nem egyszer konzervatív állásponttól — pl. a népies klasszicizmus előzményeként — történő értékelése, még ha bizonyos előzmények és stílári összefüggések megállapítása pozitív eredmény volt is, lényegében korszerűtlen törekvéseket fejezett ki, s történetiszemléletét, elméleti alapjait, módszertanát tekintve ugyancsak mögötte maradt az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején viruló vagy kialakult francia (Mornet, Trahard stb.) és német (Cassirer) feldolgozóknak, nem is beszélve Croce rendkívül fontos XVII–XVIII. századi kritikájáról.

Marxista irodalomtörténetírásunk kezdettől arra irányult, hogy az érzékeny hiányt betöltve a felvilágosodásnak megadja a történelmi súlyához, ideológiai, közműveltségi és irodalmi jelentőségéhez méltó értékelését és tárgyi szempontból is széles körű feldolgozását. Az első valóban magas színvonalú korszakmonográfia, mely a felvilágosodás és nemzeti mozgalom bonyolult összefüggései közt fellendülő új irodalmat élesen elválasztotta az előzményektől, hamarosan elkészült, Waldapfel J. könyvében a magyar felvilágosodás eszmei törekvései és legnagyobb írói — a korábbi torzításoktól, egyoldalúságoktól mentesen — először részesültek úttörőnek mondható összefoglaló történeti és esztétikai értékelésben.

Az, amit a kritikák már szóvá tettek hibáival kapcsolatban, összefüggenek a felvilágosodás 1948 utáni kutatásának egyenetlenségével, e munkának viszonylagos elmaradottságával is, részben azzal is, hogy a korszak alapvető történelmi-társadalmi folyamatairól, esztétikai kérdéseiről, stílusirányairól, irodalmi nyelvről nem bontakoztak ki az európai szaktudomány eredményeit is asszimilálni tudó termékeny viták. Ma már az is látnivaló, hogy Waldapfel maga sem tudta kikerülni azt a kátyút, amelyre Horváth János már 1923 körül figyelmeztette a magyar irodalomtörténészt: azt, hogy a felvilágosodásnak ne húzza alá túlzottan a nemzeti tendenciáját.

Az újjászervezett Irodalomtörténeti Társaság 1949-i vitáulésán (I. It 1949) ugyan már az egész XVIII. század kutatásának problematikája előtérbe került, több tekintetben a marxista kritikát készítve elő, a vita azonban elszigetelt kérdések tárgyalására hullott szét, s éppen azt tisztázta a legkevésbé, ami a legfontosabb lett volna: a felvilágosodásnak, mint eszmei-filozófiai mozgalomnak mibenlétét, viszonyát a nyugati forrásokhoz, ill. mintákhoz, és a hazai gyökerekhez, ill. előzményekhez, melyeknek korántsem volt egyszerű folyománya, összeütközések és fordulatok nélküli továbbfejlődése. Maga a kutatómunka — a Batsányi kritikai kiadás első eredményein kívül — alig haladt előre, az összehasonlító irodalomtörténeti igények legfeljebb az idegen filológiák tanszékeinek rendszertelen megnyilatkozásaira korlátozódtak — abban a helyzetben a közműveltségi és az irodalompolitikai érdekek egyaránt a nagyobb közönséghez szóló színvonalas szövegkiadásokat, az általuk történő hiteles újjáértékelést (*Magyar Klasszikusok*) és a népszerű tudományos feldolgozásokat követelték. A magyar felvilágosodás előzményeiről 1952-ben rendezett akadémiai vita résztvevői végre magasabb színvonalon, főleg Tolnai Gábor és Turóczi-Trostler J. részben 1945 előtti, majd ekkor lényegileg újra átgondolt kutatásai és dolgozatai alapján rendezni próbálták a megoldatlan kérdéseket. Ámde a konzervatív felfogás más oldalról való jelentkezése, esetleges félreértések is, nem engedték meg, hogy az „előtörténet”-et már marxista szellemben felmérni igyekvő nagyobb kísérletek termékenyen találkozzanak össze Waldapfel akkoriban már elkészülő szintézisével. Sőt: az előzményeket — talán amiatti aggályból, hogy a felvilágosodás egyes előzményeiként tűnjenek fel és az eszmei új-at megint a régi-ben oldanak fel — még a tényleges következményeiktől is elvágták, a felvilágosodás eszmei mozgalma pedig így nem kapcsolódott össze dialektikusan azokkal a felvilágosodástól idegen, de a magyar felvilágosodás korát, mozgalmának érvényét körülíró társadalmi és kulturális tényezőkkel, melyek a múltból eredtek.

Az „előtörténet” gondolata nem kapcsolódott át — még oly szellemes és művelt felmérés útján sem — a tulajdonképpeni „történet”-ébe, a „történet” pedig — Waldapfel könyvében — nem szervült-kapcsolódott hozzá eléggé saját előzményeihez; amott mintha csak oly jelenségek tűntek volna fel, melyeknek útját szegi, esetleg mindenestül transzformálva őket, a felvilágosodás, emitt pedig éles fordulatnak, a múlttal szinte tökéletesen szakító és nemzeti irodalmiságnak a képe állta el útját (1772-vel) mindennemű „egyezkedés”-nek.

1960 körül már a készülő akadémiai szintézis érett előtanulmányaiként jelentek meg Tarnai A. XVIII. századi tárgyú dolgozatai, melyek egyrészt a XVIII. század első fele magyar irodalmának újabban is háttérbe szorult vagy elmaradt kutatási feladataira figyelmeztettek (kimondatlanul is felújítva Horváth Jánosnak és Turóczi-Trostlernek a XVIII. század első felét sem nem hanyatlásként, sem nem klerikális-Habsburghú barokk megújhodásként értelmező s úttörő gondolatait), másrészt több vonatkozásban már a szerző saját kutatási eredményeit tették közzé, régi és új határterületéről.

A helyzet az akadémiai magyar Irodalomtörténet 2—3. kötete tükrében

A nagy Irodalomtörténet 2. kötetének második felében jelent meg a XVIII. század első felére, kétharmadára eső magyar irodalom első korszerű, kutatásokon alapuló rendszeres feldolgozása. A század utolsó harmadának, a felvilágosodás korszakának irodalomtörténete a 3. kötetben foglalt helyet, és ez az összefoglalás — mivel komoly kiegészítéseken, finomításokon túl egy újabb szintézisnek a körvonalai éppen csak alakulóban lehettek Waldapfel 1954-es könyvé-

hez képest — lényegében ehhez a régebbi rendszerezéshez igazodott, megőrizve erőnyeit is, hibáit is.

Az Irodalomtörténet első teljes értékű, modern kutatásokat is összegező elvi rendszerezésében végérvényesen megszűnt a feldolgozás igényességének és arányainak az egyenlőtlen-sége, melyet a kettévágott XVIII. század első felének homályban tartása, elkődösítése vagy ahistorikus felfogása örökített át szinte napjainkig. Ugyanakkor ez a szintézis, magasabb fokon, reprodukálja is a korábbi szemléletmód ellentmondásait: ha akkor a század ismeretlen (vagy eltorzított) első felének a felfogása és a felvilágosodás értékelése között húzódott a feszültség, most az egyaránt megismert két történelmi időszak rendszerezésének eltérő kritériumai miatt támadt fel.

A második kötet XVIII. századi részében egymással következetesen összekapcsolt társadalom — és stílustörténeti elvek rendezik az anyagot; a harmadik kötetben e szociológiai módszert inkább a politikai igazodású váltja fel, viszonylagos egységű írócsoportok kiemelésével, melyeket társadalmi eszmék és poétikai elvek tartanak össze. Az a lépcsőzetesség, melyben a XVIII. század első felének képe felépült, nem folytatódik tovább. A század első felében világosan kirajzolódott az akkor utoljára korszerű, főúri és nemesi irodalmi törekvések iránya, mely alatt a provinciális nemesi irodalom „művészi és irodalmi téren nagy eredményekkel még nem dicsekedhetett” (405. l.); az újat, az 1770-es évektől, nyilván a középnemesség előlépésének kellett jelentenie, mely a nemesi Magyarországnak a XVIII. század derekán történt teljes kialakulása után megérett történeti szerepére (ezt jelzi a nagy kezdeményező alakja, Bessenyei); hogy a fordulat csakugyan ebben van, azt a felvilágosodásról szóló portrék és bevezetők beleértik (implicite) gondolatmenetükbe — de az egész tervezetben, a fejlődés szakaszolásában mégsem érvényesül határozottan (mint annak felmérése sem, hogy a protestáns polgári értelmiség belépése a nemesi mozgalomba annak újabb fejleményeit, irodalmilag polgárisabb irányulását hozza magával).

A kelletnél erősebb és a módszert is befolyásoló cezúra húzódik itt régi és új között. Waldapfel monográfiája szerint — nyilván a felvilágosodás lényegét elmosó tendenciákkal folytatott jogos polémiák következményeképp — 1770 tájt „éles határvonal” található a korábbi és későbbi magyar irodalom közt (i. m. 7., 19. l.). Őt követi az akadémiai Irodalomtörténet is, és ha talán nem ezt akarja is mondani, de így is érthető az a megállapítás (népiesség és magas kultúra hasadását állítva), mely szerint „a barokk kései szakasza műveltségünk — máig kísértő — szerencsétlen kettéhasadását hagyta örökül a következő korszakokra” (2. köt. 591. l.). Kétségtelen, hogy az átmenet értékelése tisztázatlan maradt.

A cezúrán túl — ez a régi irodalom — a társadalomtörténeti kategóriákba foglalt tényanyag a fejlődés lassú menetében majdnem hogy homogénnek látszik, a cezúrán innen — ez az új — a politikai eszmeiség jegyében hirtelen felgyorsuló folyamat a szinte egymásra torlódó új és újabb kezdemények heterogén halmazának tűnik. A két felfogás eltérésének eredményeképp a két korszak közti átmenet fokozatai, tartalmi, nyelvi és formai jellegzettségei nem domborodnak ki, a határ után csakugyan különbözni kezdő élet mintha tudatvilágok elkülönülésével járt volna együtt.

A határ túl éles megvonásának következményei azonos jelenségeknek a határon innen és túl eltérő módon való tárgyalásában mutatkoznak meg; ami nem a határ elvi megvonásának helyessége ellen szól, hanem az átmenet folyamatának ugyancsak elvi tisztázatlanságáról tanúskodik. Mészáros Ignác, Kónyi János, Báróczi Sándor, A nyelvi és irodalmi megújulás kezdetei c. rész alatt a Szépprózai kezdemények fejezetébe kerültek, „a polgári átlakulást célzó törekvések előtörténetébe (3. köt. 59. l.), pedig ilyen törekvésekhez vajmi kevés a közülük. Az, ami a jóval messzebből jövő s továbbbélő barokkhoz tartozik bennük, a második kötetben méltán kapott kellő hangsúlyt, s az *Argénis*, a *Kartigám*, a *Belisarius* írói mellé joggal került oda a fiatal Dugonics neve is (548—9. l.). Orczynek és Rádaynak ugyancsak kétszer, 1772 előtt is, után is feltűnő portréi közt nincs ugyan lényeges felfogásbeli eltérés, legfeljebb hangsúlyeltolódások

érezhetők, a megismétlés egyrészt a hovatarozásuk, történeti elhelyezésük megítélése körüli bizonytalanságunkat mutatja, másrészt önkénytelen bevállása annak, hogy 1772 nem éles határvonal, hanem oly korszakforduló jele, melyen túl nem változik meg egyhamar a folyamat, mint a folyó sem, ha vize felduzzadni, emelkedni kezd.

1772 határvonalként való felfogása

Hogy 1772 éles határvonal, az Waldapfel szerint irodalomtörténetírásunk legjobb hagyományai közé tartozik. Toldy Ferenc jelölte ki így, az „éles vonal” kifejezést először *A magyar irodalom legújabb koráról* szóló akadémiai előadásában (1872) használva. Somogyi Sándor figyelmeztetett arra, hogy Toldy — *A magyar költészet történetében* (1853–54, ill. 67) — nemcsak azt állapította meg, hogy míg korábban „az irodalom nemzeti életünk folyamánya volt”, 1772-vel „saját erejéből újulva meg, maga vette oltalmába a nyelvet, a nemzetiséget”, hanem azt is, hogy „ez időtől kezdődik az önálló, az önható irodalom”, ami viszont Horváth János önelvűség-rendszerének csíráját tartalmazza. Ez az elméletileg fontos tétel, vagyis az önható irodalomé, mely már nem csupán reflexe a nemzeti életnek, saját történelmi jellegű premisszáját is élesebben fogalmaztatta meg „az epochális 1772 év”-ben Toldyval, mint amennyire a konkrét történelmi fejlődés tényeinek analízise, induktív vizsgálata megengedte volna — és ez akkor is pozitív, a későbbiekben irodalomtudományi eszmélkedésünket magasabbra emelő gondolat volt, ha Toldy, mint jó történész, nem mindig foglalhatott állást ily határozottan az éles történelmi fordulat mellett (*Kazinczy és kora* c. monográfiájában, 1859, több évtizedre terjeszti ki azt, a dicsőséget inkább a század 7. évtizedének tulajdonítva, uo. 75. l.). Toldy végül is a romantikus irodalomtörténeti szemlélet igézetében látta úgy Bessenyeit és körét, a nagy embert s hatását (vö. „jött előkészületlenül, váratlanul, szinte egyszerre a fordulat. Nem... nagy esemény, nem... mozgalom... hanem jött egy ember által”, *A magyar irodalom legújabb koráról, Irodalmi arcképek és szakaszok*. 1873. 176. l.), mint aki és ami az irodalom révén vált a nemzetiség regenerálójává (érdekes, hogy e felfogás ellen a pozitivisták Ballagi Géza és Csaplár Benedek tiltakozott a legélesebben, l. *A politikai irodalom Magyarországon*, 48. l. és *Révai M. élete* II.). Az egyéniséget így Toldy óhatatlanul a történelem fölé emelte, és azzal, hogy Bessenyeiben nem a történelmi fejlődés fordulatának exponensét, nem azt a személyiséget látta aki *több* az egyéninél, a folyamat rajzáról a „váratlanul jött” fordulat kedvéért le is mondott, s azt a különös személyiséget, melynek varázsa Bessenyeinél éppen az egyéniség erőinek és a történelem sürgető követelményeinek összefonódásából adódik, már nem vizsgálta meg. Pedig Bessenyei éppen a hagyomány s a múlt elleni oppozíciója révén élt mélyen benne a történelmi folyamatban, mégha saját kora az ő nagy eszméinek csak egy részét volt képes termékenyen befogadni. Ezt a kettősséget nem vizsgálta Toldy, mint ahogy azt sem, hogy a Bessenyei fellépte utáni fejlődésfolyamatot is egy őtöle és újító gondolataitól független mozgalomnak és az ő filozófiájából leszűrődő új elveknek összeérése, sőt ölelkezése határozza meg korszerű tartalmait illetően.

Toldy természetesen nemcsak az egyéniség szerepének eltúlzásával, hanem azzal is a romantikus műltszemléletet juttatta uralomra és érvényre szinte mindmáig, hogy a hazánkbeli deák literatúrát idegennek minősítő és így egy egész romantizálódó korszak irodalmi tudatát először megfogalmazó Pápay S. állásfoglalását véglegesítette az újabb irodalomtörténetírásban. Eszerint, mint ismeretes, a nemzeti irodalom már csak a magyar nyelvű emlékekre terjed ki, a latin nyelvű hagyatékot elejtették, Horváth János szavával „lemetszették” a teljes irodalomtörténet anyagából.

A XVIII. századi irodalmunk történetének összképét megzavaró szemléletbeli kettősség annak ellenére, hogy a XVIII. század első fele, először most, alapos tudományos feldolgozásban részesült és a század második felére vonatkozó kutatások is magas színvonalon összegeződtek, mintha még a nagy Irodalomtörténetben is annak a polgári (romantikus) örökségnek volna valami öntudatlan maradványa, mely az uralkodó nemzeti szempontból látott valamikor

szakadást a század két fele között. Ha már ezt nem gondoljuk is így (és ilyen tendencia az említett kettősség ellenére sincs a kézikönyvben), a probléma érzik, s továbbjutásunk feltétele, hogy a fejlődéstörténeti összefüggést minden nyelvi, társadalom- és eszmetörténeti, tematikai-motivális, tipológiai-műfaji, stilisztikai, valamint kritikátörténeti vonatkozásban kikutassuk.

Az 1772-es korszakhatárt nyilván csak akkor kellene módosítani, ha Bessenyei nem a történeti szerepére érett és cselekvő középnemességnek lett volna jellegzetes képviselője, vagy ha az osztályosainak tudatvilágát messze meghaladó felvilágosult műveltsége, filozófiája nem hatott volna vissza lényegesen, fejlesztő és átalakító erővel, osztályának mozgalmára és mindenekfölött irodalmunk, költészetünk készletére. Nem a korszakhatárt, hanem szemléletét kell módosítani anélkül, hogy Bessenyei életművének újszerű egységét feloldanók korábbi, részleges felvilágosult eredmények sorában. Filozófiája, mint több felől egybeömlő, rendszerre válni nem tudó, több központ körül örvénylő gondolatkészlet, komplikáltabb, összetettebb, ellentmondásosabb volt annál, mint ami — néhány általános előfeltevésének és konklúziójának logikailag zárt rendjében — művelődési programként szakadt ki belőle; a személyes útkeresés izgalmától áthatott, kavargó filozófiai tartalmak emitt a szinte személytelen nyugalmú, egyszerű és világosan átfogható tervezet, logikus gondolatmenet hátterébe kerültek, és e programban az új gondolkozásnak inkább a módja, mintsem a tartalmi töltése tárult elő. Az inkább átfogó (s kevésbé polemikus-kizáró), az inkább építő (s nem destruktív) program ezért hangolódhatott össze a korábról eredő nemesi-nemzeti, patrióta nyelmművelő és tudomány-népszerűsítő törekvésekkel, melyeket egyszerre magasabb szintre emelt. Mégsem oldódik fel Bessenyei életműve a korábról elindult kulturális folyamatban: filozófiájával, új világképével a magyar felvilágosodás jövőjének, drámai kifejlődésének lesz archetípusává, ideális összfogalattá. Csokonai és Kazinczy az ő újító tartalmait teszik majd a közérdekű költészet és az új irodalom elevenen ható részévé, filozófiája — főleg személyes tartása — Berzsenyiben támad fel újra, és mindeme tekintetben az egyetemes, a laikus és a filozófiai legalább annyira fontos lesz, mint a nemzeti elem.

A felvilágosodás kezdetei, harc a felvilágosodás körül

Mátrai László figyelmeztetett a fiktív filozófiatörténeti konstrukció veszélyére, mely — csak a legnagyobb filozófusok legjellegzetesebb tanításait véve mérvadónak egy korra nézve — „a tényleges történelemhez képest . . . legalább 50 esztendővel „siet”, vagyis egy későbbi történelmi-társadalmi helyzetre nézve lesz ténylegesen jellemző. Ezzel persze éppen az vész el a filozófia tényleges történetéből, ami számunkra a legfontosabb: nevezetesen az a különbség, feszültség és küzdelem, ami fennállt a kor hivatalos filozófiája és a nagy filozófusok tanai között” (*Gondolat és szabadság*, 182. l.). Áll ez az irodalomtörténetírásra is. Bessenyei és a magyar felvilágosodás eszméinek és irodalmának újszerűsége is csak a hagyományos gondolkozással, a régi izléssel való feszültségében, küzdelmében érthető meg, egy oly fejlődésfolyamatban, melynek fokozatossága a minőségi változások, lényeges fordulatok ellenére sem szakad meg teljesen. Ha pedig hibásnak tartjuk Mátraival az oly képet, melyben „minden gondolat a maga puszta logikai súlyánál fogva szabadon érvényesül, s ahol komoly harcnak, küzdelemnek nyoma sincs”, akkor a Bessenyeivel beálló fordulat előzményeit sem kereshetjük az odáig felhalmozódó tények, eszmék, irodalmi jelenségek csupa egymással megegyező minőségében, hanem az ellentmondásaik, egymás közti összeütközéseik által is kiváltott mozgásukban. A harc a felvilágosodással jóval korábban indul el, mint 1770 körül és után, szükséges tehát szembenézni e korai felvilágosodás mibenlétével, s jelezni azt, ami az eddigi utalások mellett is homályban maradt és így akadályozója annak a kutatómunkának, mely az ide tartozó írások és viták anyagának kritikai áttekintésével és értékelésével még mindig adós. A barokk viszont, s nemcsak vallásos tartalmai, hitvédelme, hanem világi témái, izlése, stílusa, 1772 után sem szűnik meg; egész réteg ily latin műveltsége most magyarosodik el és Csokonainak a századot lezáró, beteljesítő

nagy művében a barokk átmenetileg s utoljára még erőre is támad s ez is további kutatásokat igényel. S hogy ne essünk bele abba a hibába, melyet az olasz irodalomtörténetfrásban újabban a „preillumino” csapdája hozott magával, a kutatás érdekében is szükséges foglalkoznunk a felvilágosodás fogalmával, a felvilágosodás tartalmait hordozó anyanyelvi kultúrával, valamint a felvilágosodás eszmei mozgalmának megfelelő, azon mintegy osztozó stílusirányokkal, figyelembe véve az utóbbi évtizedekben növekvő külföldi szakirodalmat.

Azok a kérdések, témák, melyeknek kutatása időszerűnek látszik, a század fejlődés-történeti jellege miatt egyrészt nem korlátozhatók a szépirodalomra s a magyar nyelvűségre (ily értelemben sokat kezdeményezett a nagy Irodalomtörténet), másrészt a tágran értelmezett ideológia- és tudománytörténeti kutatás csak akkor nyújt elég támpontot a kor magyar irodalmához, ha nem izoláljuk azt a század első felére vagy egyes, kultúrpolitikai intézkedések eredményeképp létrejövő s elszigetelt momentumokra. Nem egy értékes tanulmány tanulsága, pl. a *recentior philosophia* vonzásába került jezsuita természettudományról, módosul, mihelyt az egész század szaktudományos fejlődésében helyezhetjük el, mint részletét (adott esetben pl. M. Zemplén Jolánnak a XVIII. századi fizika történetéről írt összefoglalásában). A felvilágosodás eszméinek behatolására nem célszerű a hazai hitvédelemnek pusztán az 1766-i pápai brevére következő megélénküléséből következtetni, mint Brunner, Gerencsér, Tóth László s mások tették, egyben megállni Csapodi Lajos betetőzőnek vélt művénél (ami különben csak szigorúan skolasztikus rendszerezés), mintha a Bessenyeivel kezdődően megszilárduló, támadó és kiszélesülő magyar felvilágosodás véget vetett volna az egyházi polémiának. Az eddigi tanulmányokkal szemben a felvilágosodás és az egyházak küzdelmét nem korlátozhatjuk egyes mozzanatokra, a harc — mint az akadémiái Irodalomtörténet egyes, bár kellő összefüggésbe nem állított adataiból is kivehető (pl. Graff: *Problema philosophicum* 1731) — már az 1730-as évekkel elindul (l. Bán Imre fontos megjegyzését is az 1730-as dátumról: ItK 1966. 1—2. sz. 176. l.) és az eddig meg nem vizsgált tekintélyes méretű vitairodalmon keresztül a század végén újra fellobbanó egyházi támadáshoz vezet (Bielek László könyvei, a janzenista Louis Racine katolikus és protestáns részről egyaránt kiadott hitvédő tanköltevénye stb.). A vita a latin nyelvről törés nélkül vált át magyarra, s érvkészet, vitaközlési módszer azonos marad, csak a célba vett „tévta” jegyzéke bővíül ki, angol és francia filozófus szerzőik nyílt megnevezése mellett. A protestáns moralista felvilágosodás, melynek egyik nagy fejezetét legutóbb Esze Tamás írta meg, szintén az 1730-as években indul el a remonstrantizmussal, és a század végén ennek a moralizáló liberális szellemnek fővonalába illeszkedik a Kant-vitáknak az a sora, melyet Márton István és Sárvári Pál munkái váltanak ki, a foszladozó teológiai köntösben is a felvilágosodásnak szélesítve az útját, a fiatal Kőlcseyig, akinél a kanti principiumok végképp kihatadnak a morálfilozófiai burokból.

Az egyházi ideológia keretében meginduló bomlás, belső polarizálódás egyre nyíltabbá válik, világi terepűmra, a világi filozófia küzdőterére csap át, s a kezdetben erkölcsi tartalmú polémia háttéréből önálló megnyilatkozásokként lépnek elő azok a társadalmi, politikai és modern kulturális eszmék és érdekek, melyek a vitákat mozgatták. (Némedi Lajosné 1964-es tanulmánya [*A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában*] főleg az 1740 és 60 közt megjelent orvosi könyvek kapcsán mutat rá a felvilágosodás határozott kezdeteire.) Hogy mind ennek mily hatása lehet az irodalmi gondolkodás alakítására, arra elég Kant *Filozófiájának Rostátgatását* (1801) idéznünk. Mivel a kriticizmus — ortodox dogmatikus teológiai ellenségei szerint — a kétely örvényébe vet, sőt a kinyilatkoztatást támadva a vallástalanságot, következképp az exegezisnek, az eklézsiái históriának, a görög és zsidó nyelvnek az iskolából való kizárását hozza magával, a vita szükségképpen átharapózik arra a területre, mellyel immár szorosan határos lett s amelynek érveit mint állandó nyomást érzi magán: a teljesen világi kultúrának arra a haterére, melyen a gondolkodás eltérő módszerei, a latin nyelv s a magyarnyelvűség jogai, a magyarság és a művelt Nyugat eszményei, az originalitás (= helyben maradás) és a fordítás követelményei ütköznek meg egymással, jóval azelőtt, hogy Kazinczy (aki felismerte e

vitában az „előmondolatos” jelleget) esztétikai síkra tette volna át e fogalmakat, ezáltal döntő összecsapásukat is idézve elő. E vitában — akár a katolikus Bieleknek, akár a protestáns Budai Ferencnek vagy Sárvarinak érvelését tekintjük — már nem a latinul író XVII. — XVIII. századi olasz vagy francia hitvédők szolgálatjára a francia felvilágosultak kipreparált, s így hozzánk sokszor nem első kézből átkerült szövegeit és tanait, hanem a vitázók felkeresik forrásait s nemegyszer lapszámra idézik franciául a vitatott vagy segítségül hívott Voltaire-Rousseau-szövegeket.

Mindez azonban még a XVIII. században, annak is az 1772-es határ előtti évtizedeiben gyökerezik, az egészben vizsgálendő összefüggések nélkül érthetetlen maradna.

A kutatás feladata megállapítani, mikorra tehető a cartesianus racionalizmust és a pietista kegyességet meghaladó, felvilágosult eszméknek első jelentkezései. (Weigelt legújabb pietizmus-tanulmányainak tükrében a pietizmus válfajai, továbbélésük mind összekapcsolódónak valamiként a felvilágosodással.) A nehézség, ami e nyomok semmibevételeiben vagy túbecsülésében szokott általában megnyilatkozni, leginkább onnan ered, hogy e korai felvilágosított eszmék közvetlenül nem mutathatók ki, inkább csak kikövetkeztethetők abból a polémából, melyet az egyházak, főleg a katolikusok, fél évszázadon át vívtak velük. Ez a hitvédő irodalom tekintélyes mennyiségű, ideológiailag jelentős. Bán Imre legutóbbi idevágó megállapítását (ItK 1966. 176. l.) aláhúzni szeretnők azzal, hogy Tóth László szerint már az 1930-as években elmúlt az ideje annak, hogy csak tallózzunk ebben az anyagban, — s kutatásaink jelen helyzetében mégsem tehetünk egyebet, csak bővítetjük azt a listát, melyet Eckhardt Sándor kezdett el, és senki sem tett teljessé. A feldolgozást — a korábbi művekben ismétlődő hibákból, téves módszertani felfogásból következőket — egy oly elvi és módszertani kérdés fel nem ismerése tette kétségesé, mellyel ideje szembenézni. A tekintélyes anyagon keresztül, pl. Rajcsányi János *Itinerarium Athei ad veritatis viam deducti*jától (1704, 1737) Graffnak 1731-i *Problema philosophicum*án, P. Firmianus kedvelt művein, a *Praxis brevis . . . agendi cum sectariis*-on (1743), Gotti könyvében (latinul 1746, magyarul 1757: *Az igazi utnak megválasztása . . .*), Damiani *Doctrina*-ján (1760) át Csapodi Lajosig a katolikus szemlélet szinte ugyanaz, s még ha idő közben növekszik is az elutasítandó eretnek és világi filozófusok száma, a katolikus és főleg jezsuita hitvédelem *egy történelmen kívüli világkép* jegyében ítél róluk, s így nem vesz tudomást arról, hogy egy sor laikus gondolkozó az egyházon, sőt a valláson kívüli helyzetéből támad a számára idegenné vált teológiai rendszer ellen. A vitatkozás alapját és tulajdonképpeni tartalmait ismernők félre, ha a dogmatikus teológiának ezt a történetietlen álláspontját figyelmen kívül hagynók, s elhinnók, hogy ami ellen védekeznek, az csak eretnekség. Makacsul visszatérő álláspontja szerint az emberek „in corde sunt Athei” (Rajcsányi: *Itinerarium* 3. l.), s ha pedig a szenvedély, a romlott szív sugja az istentelenséget, szüli a libertinizmust (Dixit insipiens in corde suo; non est Deus), akkor ez szerintük nem az új társadalmi-történelmi feltételek közt támadt gondolattal, hanem a mindenkor egyforma emberi természettel való kritikai szembenézésre kötelez.

Ebből következők a vitatkozás mezőnyének oly mérvű kiszélesítése, hogy ebben a modern „eretnek” (= felvilágosult) egy szintre kerül az évszázadokkal korábbi eretnekkel, az új csak *ismétlődésnek* tűnik fel, oly herezis vagy libertinizmus megnyilvánulásaként, melynek legyőzéséhez az egyházatyáktól az ellenreformációig számtalan egyházi vitairat szolgáltatott hatásos érveket. Lehet tehát — mint pl. a Gotti könyvét fordító ferences teszi — „Clericus János” eretneksége, vagyis a modern arminianusok ellen az V. századi Vincentius Lirinensis vagy a II. századi Iraeneus érveivel küzdeni, s még a korszerűbben vitatkozó Bielek is szent Bernátot idézi a XVIII. század filozófiája ellen.

Azoknak a kérdéseknek, melyekre az egyházi fél válaszol, egyre inkább az új filozófiában találjuk a forrásait, még ha az *időtlen egyházi mentalitás* — válaszaiban, skolasztikus kifejezéseiben — eltakarja is azok aktualitását. Pedig már Rajcsányi vitairatától kezdve, ahol a Politicus mindjárt az atomisztikus materialista felfogást szögezi szembe az arisztotelikus szubsztanciáli-

tással („Mundum ex atomis confluisse . . . Sine Deo regi & conservari”), oly tételek jelennek meg, melyeknek korszerű képviselőit is meg-megnevezi a későbbi apologetika (pl. Damiani Spinozában, Hobbesban). A kutatásnak tehát arra kellene irányulnia, hogy ennek a nagyméretű s a filozófiai műveltség változását csak erősen közvetve tükröző hitvédő irodalomnak mennyiben változott meg a hit ellen szegződő kérdései, mennyiben került az egyházi etrekségek elleni vita érveinek célpontjába egy nem mindig néven nevezett, de már egyházon kívülről támadó felvilágosult filozófia.

Esze Tamásnak — a Heidelbergi Káté sorsáról készült értekezésében előadott — érvei szerint az a korai magyar felvilágosodás, mely már átlépi az egyház határait, a református heterodoxiának lényegében az 1730-as évektől elinduló harcaiban jelölhető meg. S mert Osterwaldnak 1745-ben már magyarul megjelent művében az eredendő bűnnek és a theodiceának olyan értelmezése tűnik fel s vált ki ortodox támadást, mely Rousseau útjával esik egybe, és mert a káté apológiája közben a protestánsok maguk fedezik fel a szimbolikus könyv *történeli*, jellegét, Esze Tamás érveiben tényleg egy olyan korai magyar felvilágosodásra mutatnak, mely protestáns és katolikus egyházi körökben nagyjából egyidejűleg, az 1730-as években indult el és igen erős hatással volt a katolikus (piarista) és protestáns (debreceni, sárospataki) intézetekben tanuló magyar felvilágosultakra.

A szájak összekötöttségére jellemző, hogy a páduai Jacopo Facciolatinak arra a merész gondolatára, hogy a skolasztikus filozófia tanítását a filozófia történetével helyettesítse, G. Graff magyarországi jezsuita hevesen elutasító választ ír (*Problema philosophicum*, 1731), mivel az ilyen beszédben „latet anguis in herba, sub melle venenum” (39. l.), hiszen a peripatétikus filozófia előjogainak leszállításával a katolikus egyházat megfosztják fegyvereitől és „orbis involvetur tenebris”, ugyanakkor pedig a Facciolativál kapcsolatot tartó Béli Mátyás tanítványa, Radvánszky László tiszteleg Facciolatinál, aki körül a magyar, főleg protestáns levelezők egész kis köre alakul ki (*Clarorum Germanorum Hungarorumque ad Jac. Facciolatum epistolae* 1843). 1744-ben pedig a piaristák *Philosophiae omnium recentissimae, Quam Experimentalem quidem vocant, ad Mechanicam, Methodus . . . exposita* c. bátran korszerű tanterve már nyíltan feltárja a peripatétikus filozófia leghatározottabb elvetését, elítélve szubtilitásainak és haszontalan hipotéziseinek farragó-ját, Mabilonnal félredobva a steril spekulációkat és Galilei, Gassendi, Descartes, Newton, Corsini nevével jelölve ki az új, experimentális filozófiát. Annak is legszebb részét (pulcherimma) a filozófiatörténetben, a fizikában s a cosmographiában mutatva fel.

A kutatómunka színvonal-emelésének, eredményesebb tételének előfeltétele tehát, hogy azt a filozófiát, amely ellen az egyházi ellenállás felsorakoztatja érveit, kifejtsük a vallásos-teológiai burokból és időszerűsége fókán igyekezzünk megállapítani; a nyíltan jelentkező — és különösen a természettudománnyal összekapcsolódó (fiziko-teológia; a „lét nagy láncolata”) — filozófiai eszmeáramlatok vizsgálatára pedig az eddigénél sokkal több figyelmet fordítsunk. Mátrai László nemegyszer — joggal — ítélte el az irodalomtörténeti kutatás filozófiátlanságát, és Tarnai Andornak a latin nyelvű s laicizálódó vallásos irodalom körében végzett kutatásai szinte egyedül állanak. Az első pillantásra feltűnik, hogy az egyházi értelmiség laicizálódása, a jezsuiták által művelt műfajok hatásának értelmezése terén úttörő nagy Irodalomtörténet anyaga maga is mily könnyen bővíthető, rendszerint XVII. századi nyugati szerzők oly latin nyelvű műveivel, melyek nálunk a XVIII. században jelennek meg és a vallásos ellenállás fokát is jól mutatják sztoikus irányba hajló, pesszimiztikus színezetű világi tartalmukkal, hasonló magyar nyelvű kiadványok fogadtatására kész közönséget alakítva ki. Például említhetném Firmianus (Zacharie de Lisieux) Franciaországban igen népszerű, Molière-t, La Bruyère-t, Le Sage-t valószínűleg befolyásoló latin nyelvű moralizáló életképeit és dialógusait, melyek a nagyszombati és győri kiadványok révén (*Somnia sapientum* 1731, 1736, *Saeculi genius* 1732, *Gyges Gallus* 1743, 1748) itthon is elterjedtek, vagy Guevarának a XVII. századi magyar fordítás után latin nyelven a XVIII. században tovább népszerűsödő írásait (*Horologium, Epistolae*

et dissertationes 1736, 1742, 1744, 1745, 1746), melyeknek tematikája, moralizáló jellemképei és meditációtípusai, toposzai a sztoikus irányú erkölcsfilozófiával együtt Faludi Ferenc hasonló irányú és ábrázolásmódú magyar könyveihez készítették elő a közönséget.

A felvilágosodás fogalma

A filozófiai eszmék kutatása, hatásuk nem pusztán ideológiai, hanem irodalmi-esztétikai síkon való megállapítása annál súlyosabb feladatot ró a kutatókra mennél inkább érezhető ma már, hogy az 1950-es évek magyar felvilágosodás-képe alig vagy nem hasznosította a nemzetközi szakirodalomnak 1930 utáni megbízható eredményeit, és nem tartott lépést annak évről évre gazdagodó módszereivel, problematikájával.

A racionalizmus egész kérdéskörét – melynek éppen a felvilágosodással kapcsolatos, de jelenünkig ható problematikájáról, mint említettük, Horkheimer-Adorno 1947-es könyvétől Francastel, Lucien Goldmann és mások 1960-as évekbeli tanulmányaiig sok szó esett nemzetközi fórumokon – éppúgy tankönyvszerű, leegyszerűsítő formulák takarták el, mint ahogy magának a bonyolult eszmei-filozófiai mozgalomnak egyetemes jelentését is vagy a nemzeti mozgalom vagy a polgári forradalom előkészítésének (igen fontos) mozzanatára korlátozták a kutatók (igyekezték, mint pl. Waldapfel, a kettőt össze is egyeztetni, az eszmei-filozófiai mélyebb összefüggések, a forradalom után is ható felvilágosodás stb. mélyebb elemzése nélkül. A deizmus és az azt támogató természettudományos, de egyben morálteológiai irodalom szépirodalmi vetületéről, a nálunk is nagyhatású (és stílus-, kritika-történetileg is jelentős) fiziko-teológiáról nem szólt irodalomtörténetírásunk (a németek Hettner, Mauthner óta, a franciák, az angolok régebben feldolgozták), a materialista d'Holbach számontartását a filozófus Mátrai ajánlotta az irodalomkutatók figyelmébe a kor legfontosabb erkölcsfilozófiai irányairól (sztoa, hedonizmus, libertinizmus stb.), jelszavairól (ész, természet, boldogság; nép, nemzet, faj), ismeretelméleti és lélektani – tehát az alkotásfolyamatot és a mű értékelését kísérő és megvilágító – alapfogalmairól (valóság, érzékelés, érzelem, géniusz stb.), esztétikai kategóriáiról (szépség, utánzás, eredetiség, alkotás stb.) semmiféle érdemleges feldolgozás nem készült (de francia, német, olasz stb. igen!) és általában: tanulmányaink többsége képtelen (volt?) az *akkori* fogalmaknak olyan tudományos megragadására, mely egyrészt az *eredeli kontextus* szerinti precíz leírást, megragadást, másrészt a *mai nyelvre* való (s az innen történő bírálatot is implikáló) lefordítást jelenti. Ezért áll általában alacsony fokon tanulmányainkban az akkor használt fogalomkészlet értelmezése (pl. a *nemesi* eredetiség elvét, ami akkor jórészt származási-genealogikus-provinciális tősgyökerességet jelentett, a kutatók és a tudománynépszerűsítők, a rosszul művelt szerkesztők még ma is összecserélik a neoklasszikus-romantikus másféle, *egyéni* és egyben *univerzalizásra* igényt tartó, tehát nem feltétlenül nemzeti eredetiség-fogalommal; mások meg az „érzékenység” szó olvastán kontextustól függetlenül hiszik azt, hogy szentimentalizmusról kell szólniuk, pedig csak az érzékelésről van szó stb.). Amiből az is következik, hogy az egyes stílusáramlatokat mechanikusan entitásokként fogták fel, mintha bármelyik is – és éppen a stílusáramlatok keveredése miatt jellegzetes felvilágosodás korában – elérhetné a műalkotás egyenlőségét, zártságát.

A nagy Irodalomtörténet 3. kötete élén álló bevezetés megkísérelte a felvilágosodás fogalmának komplexebb meghatározását, hangsúlyozva, hogy mint egyetemes ideológia a felvilágosodás átfogóbb, mint a kor pusztán morális vagy művészeti irányzatai, és erkölcsi esztétikai tekintetben erősen eltérő változatok jellemzik, valamint aláhúzta Locke szenzualista filozófiájának döntő szerepét a felvilágosodás kibontakoztatásában. Az Irodalomtörténet e kötetének intézeti vitáján Varga János jogosan kívánta meg a fogalom dialektikus meghatározásának továbbfejlesztését („noha a felvilágosodás mindenfajta misztifikáció tagadásával indult, az egyetemes és örök emberi ész elvének megteremtésével csakhogynem maga is egyfajta misztifikációhoz kanyarodott”... ”a felvilágosodás mint eszmeáramlat sem

elméletileg sem társadalmilag nem alkotott olyan körülhatárolt filozófiai rendszert, melyből csak egy irányba vezethetett volna tovább az út”, 15. l. „Lehet... lett is a polgári forradalmak eszmei előkészítője, a gyakorlati cselekvést illetőleg önmagában korántsem forradalmi. Sőt az ész piedesztálra emelésével részint a forradalmak kivédésének, részint a forradalmak elvetésének ideológiájává is fejlődhet... ebből következik, hogy a felvilágosult ember számára a felvilágosodáson kívül más eszmei indítékok is szükségesek... a forradalom aktív vállalásához, de következik az is, hogy nem magával a felvilágosodással kerül ellentmondásba az a felvilágosult, aki elutasítja a forradalmakat”, 20. l.) és különösen aláhúzta a magyarországi felvilágosodásnak a legbonyolultabb kategóriákba tartozását, újból és joggal hangsúlyozva azt, ami eddig sem volt ismeretlen („a felvilágosult értelmiség az észlények közönségén fokozatosan a nemzetet is érti, mely számára mint kollektívum, inkább a magyarsággal azonos. Az uralkodó osztály, illetve a nemesség politizáló és gondolkodó rétegei viszont a felvilágosodás emberi szabadság-eszméjében önmaguk feudális szabadságának elméleti igazolását, saját szabadságideológiájuk szerves folytatását fedezik fel... A felvilágosodás egyenjogúság-gondolata a nemesi egyenjogúság nagyon is régi eredetű elméletévé torzult... a magyarországi felvilágosodás gondolatvilágának épp az a vonala erősödött meg legjobban, élt legtovább... amely az auklerizmusban nem egyetemes, hanem specifikus jellegű volt, a nemzeti...”, 19. l.).* A történetész éleselméjű, régebbiről ismert tanulságokat is energikusan újrafogalmazó ítéletét a kor politikai — átlagos — gondolkozásának szűkkeblűségéről el kell fogadnunk, hogy továbbléphessünk, és hogy azt is fontolóra vehessük: az alkotó Bessenyei, Batsányi, Kármán, Versey, Csokonai, Kazinczy művében csakugyan ez a specifikusan nemzeti (= nemesi) jelleg dominált volna? Ez az, amit nem hiszünk.

A felvilágosodásnak mint történelmileg meghatározott eszmei-filozófiai mozgalomnak néhány alapvető tulajdonságára most azért is figyelmeztetnünk kell, mert ezekből új kutatási feladatok is következnek.

A felvilágosodás nemcsak az axiomatikus-deduktíve levezetett metafizikus szisztémától (a Descartes-itől is) idegen, (amely ellenségességet „megszüntetve megőrzi” módon kell gondolni), hanem annak is ellensége, hogy a filozófiát mint világkép-alkotót a megismerés oly külön tartományára vagy katedrájára korlátozzák, amely mintegy elszakadva a többitől a természetismeret, a jog, a lélektan, az államtan stb. mellett vagy fölött állana; mivel pedig ez a filozófia nem különül el többé a természetismerettől, a történetírástól, a jogtól, az esztétikától, lehetetlen átfogni fejlődését olyan tudománytörténeti studiumok nélkül, melyek a filozofálás mindenre kiterjedő funkcióját, a ráció autonómiájának egyetemességét a különböző tudományterületeken is ne mutatnák ki; különösen áll ez az igény az elmaradott magyarországi körülmények között, ahol az író és a tudós, szépirodalom és erudíció fogalma és gyakorlata még nem vált szét egymástól.

A felvilágosult gondolat a tudás tárgyi kiszélesedésével együtt mindig vissza is vonatkozik a tudat központjára — azért keresi a sokféleséget, hogy azáltal is a ráció (= a polgári ész) egységéről bizonyosodjék meg; ily módon helyreállítva az összhangot valóság és megismerő tudat között, világának határára számúzi isten fogalmát vagy kizárja abból; ez a mozdulat már olyan racionalista teológiai irányzatokban is megvan, melyeknek eredménye gyakran az eredeti szándék — a hitnek észokkal való igazolása — rovására, vagy annak túlhaladásával érvényesül. Ha nem jelentik is ezek a felvilágosodás radikális tanait, alig van jelentős író, aki ne ment volna át a fejlődésnek az alacsonyabbik fokán (melyet kritikai és dialektikus folyamatnak kell gondolnunk). Műfajilag a költészetben, eszmeileg az éppen ekkor kifejlődő esztétikában pedig e racionalista teológiai eredetű keretek sokáig fenn is tartották magukat oly elmaradott kulturális területeken, mint a német vagy a magyar. Sulzer esztétikai tanítása mögött kitapintható a Leibniz–Wolff-i filozófia; a deizmus kétarcúsága következtében „a szép ter-

* Az idézetek a szerző kéziratából valók, ennek használatáért köszönet mondok neki

mészet" mögötti teremtő bölcsesség eszméje a felvilágosodás jelentős költőinél is fenntartja a teleológikus vagy fiziko-teológiai természet-, tájköltészet jellegzetes fordulatait; a pietizmus, melyet nem tekintünk zárt és egyértelmű mozgalomnak vagy a reformkatolicizmus, mely lényeges tartalma a jozefinizmusnak, nem zárható ki a felvilágosodásból.

A már említett történelmi feltételek között azonban a felvilágosodásnak ez a kevésbé fejlett ideológiája minálunk időben még annyira sem határolható el a radikális tanok fellépésétől, mint a német irodalomban. Ami ott Brookes: *Irdisches Vergnügen in Gott*-jában kezdett volt, hogy fokozatosan túljussanak rajta, a magyar irodalomban még 1760 és 1800 közt is együtt van jelen a francia felvilágosodásnak már voltaire-i, holbachi, helvetiusi, rousseau-i tanáival, és épp így Locke, Herder és Kant rendszerének befolyásával is. Nemcsak az ízlés- és stílusirányok keveredése, hanem az eszméké is jellemző felvilágosodásunkra, és kétségtelen, hogy sajátos jellegét, önállóságát annál inkább megőrizhette, mennél tágabb területnek mintái között válogathatott. Ha tudjuk, hogy a francia felvilágosodás maga is irtózott a régi típusú rendszerezéstől (= az axiomatikus-deduktív módszertől), és hogy gondolkozóinak érdeme gyakran az angol földön teremtett eszmék következetes végiggondolása, tisztázása volt, korántsem az abszolút eszmei eredetiség, képtelenek tarthatjuk azt az álláspontot, mely szerint pl. Bessenyei semmi lényegesen új eszmét szempontot felvetni nem tudott (mint Valjavec írja egyik lapos és tipikus dolgozatában és nem egy magyar kutató is). Sem a felvilágosodás fogalmával, sem magyarországi kibontakozásának problematikus helyzetével, hátrányaival és előnyeivel nincsen tisztában az, aki nem látja, hogy Bessenyei vagy Csokonai — mert viszonylag későn ért el hozzájuk az egész európai felvilágosodás — egyetlen életmű egységében hasonította át mindazt, ami Voltaire-nél és d'Holbachnál és Rousseau-nál külön-külön, egymást szinte kizáróan alakult ki. Gondolati önállótlanág, szemponttalanság éppen akkor derülne ki Bessenyeiről vagy Csokonairól, ha tudomást sem véve a francia felvilágosultakat élesen megosztó belső kritikai harcokról, nem ezt a szellemi „krízist” tette volna saját érlelődő gondolatvilágának kiindulópontjává; ebben a helyzetben épített fel Bessenyei önálló művelődési programot, Csokonai pedig a felvilágosodás naiv racionalizmusát meghaladó filozófiai költészetet, nem egyszerűen az egyik vagy a másik — akkor már többfelől vitatott — francia gondolkodó írásait véve mintául saját megoldásaikhoz. Bessenyei vívódása nem az átvett gondolati anyag megemésztetlenségéből, vagy a gondolati penetráció gyöngeségéből következik, hanem abból, hogy az ekkor átvett gondolatok már maguk is összeegyeztethetetlenek voltak egymással és folyton kétségeket ébresztettek abban, aki úgy kívánta kibékíteni és egybefoglalni őket, hogy az ily gondolatok iránt szinte ellenséges Magyarország nyomását önmaga életében, lelkében tapasztalta.

A felvilágosodásnak eszmeileg leegyszerűsített, a ráció és szenzibilitás dichotomiáját fenntartó, a magyar helyzet sajátosságaival nem eléggé számoló fogalmából, e fogalom szükségességével magyarázható gyakorlatilag is egy oly módszernek mellőzése, melyet pedig éppen a felvilágosodás irodalmának kutatására, alkotó folyamatainak, módszereinek és stílusirányainak (nem utolsósorban a közép-európai irodalmak közti) szintetizálására nélkülözhetetlenek tartunk: az összehasonlító kutatások mellőzése. A polgári irodalomtörténetírás a szellemtörténet önkényes konstrukcióival vagy a mechanisztikus forráskutatással azonosított összehasonlító módszert lejáratta az új utakat kereső irodalomtudomány szemében, s a marxista kutatóknak egy ideig tartó, ideológiai alapú idegenkedése az összehasonlító irodalomtörténetírástól szintén hozzájárult az új, szintézisalkotást elősegítő módszer mellőztetéséhez. A kutatómunkának éppen a kor stílusirányainak megítélésében, feldolgozásukban kiütköző következetlensége sok tekintetben az előbb mondottakra vezethető vissza.

A korsztilus, stílusirány az akadémiai Irodalomtörténetben

Hogy a marxista tudomány számára elfogadhatatlan a stílustörténeti korszakolás, és hogy a helyes periodizáció alapegységei csak a gazdaság- és társadalomtörténetileg determi-

nált nagy művelődéstörténeti és művészeti korszakegységek lehetnek, arra Klaniczay Tibor határozottan rámutatott (83. l.). Ennek megfelelően az akadémiai Irodalomtörténet szerkezetében a stílustörténeti beosztás a társadalom s gazdaság történetére épített művelődés- és irodalomtörténeti korszakok alapján, a kollektív tartalom, mondanivaló és izlés messzemenő figyelembevételével alakult ki, sehol nem vált formálissá-erőszakolttá. Az az igény pedig, hogy a változó stílusirányok és alkotó módszerek mélyén a realizmus-posztulátum, a valóságtükrözés elvi követelményét kielégítő ismeretelméleti mozzanatot is feltárják, nem homályosult el a kézikönyv szerzői és szerkesztői tudatában. Az viszont már korántsem volt oly következetes, hogy a műalkotás egyéb funkcióira is (alkotó, strukturális, nyelvi) éppen úgy kiterjeszkedjenek. Mindezek mellett továbbjutásunk általános feltétele, hogy a stílus mint korstílus kérdését teljesebb, történetibb és filozófiaibb értelemben fogjuk fel, mint ez még a szintézisben is történt, és továbbhaladásunk feltételének konkrétan az esztétikai kategóriáknak – az irányzatok teljesítményének végső értékelése távlatában – oly alkalmazását tekintjük, melyhez nélkülözhetetlen az irodalmi irányzatok történelmi tartalmainak megismerése (Sőtér I.: *Az irodalmi irányzatokról*. Kritika, 1967. 4. sz. 10. l.).

Bizonyos, hogy az irodalomtörténetben még érzik valami ellentmondás a stílusirány kimutatásának igénye és történeti meghatározásának elégtelensége között, amit csakis mélyebb történetiséggel, a stílus derivátum-voltának kimutatásával lehetne feloldani. S ezen az úton még árnyaltabbá s így találóbbá is válhatnak – a következő kutatások során – az egyéni és korstílus viszonyának beható elemzése, az irodalmi irányzatok esztétikai ill. filozófiai programjának, alkotó gyakorlatának, módszerének messzemenő figyelembevételével. Kétséges ugyanis, hogy a stílust magát lehetne-e vagy önmagában vagy *csak* a mélyebben fekvő osztályviszonyokra vonatkoztatva értelmezni; ha önmagában tekintjük, s kivesszük az irányzatok és módszereik egésze alól, csak részt kapunk s szellemtörténeti irányba hajlunk el; ha pedig kihagyva az irodalmi irányzat fogalmát, amelynek a stílus mintegy folyománya, pusztán a gazdasági és társadalmi erőkre, az osztályviszonyokra hivatkozunk mint meghatározókra, lemondunk a szociológiai megközelítés eredményes és fontos módszeréről. Mivel ez csakugyan szükségessé válik oly jelenségeknél, amelyek közvetlenül nem magyarázhatók az anyagi-gazdasági viszonyokkal, ill. közvetlenül nem vezethetők vissza anyagi érdekekre és viszonyokra, mert kialakulásukban nagy szerepe van a tudati-ideológiai viszonyoknak stb. (I. Hegedüs A.: *A szociológiáról*. 1966. 58. stb. l.), a közvetítettségnek szigorúan történelmi értelmében nélkülözhetetlen az irodalmi irányzat és módszer legújabbban felvetett elveinek alkalmazása. S ezeket érdemes már most, az Irodalomtörténet utáni feladatok kijelölése közben szemmel tartanunk, mikor félig-meddig még csak kritikánkban fejezhetjük ki a megvalósítandó igényt.

Stílusnak, korstílusnak már Waldapfel idézett monográfiája is helyet adott, jó indítást pl. a szentimentalizmusra vonatkozó további kutatásoknak; ugyanőnála volt szó, ha kissé mereven még, a rokokóról és a klasszicizmus problémájáról – nem magáról a klasszicizmusról, melynek letisztult, viszonylag homogén változatát már az általa tárgyalt időkoron túl jelölte meg, lényegében helyesen.

Az Irodalomtörténet 2. kötetében a szerzők nagy gondot fordítottak a barokk és a rokokó differenciálódásának bemutatására, így pl. az udvari és nemesi rokokó változatait, a deákos latin nyelvű rokokó költészetet, Faludi és az antik metrumban magyarul írók tendenciájának rokonságát (580. l.), sőt a rokokónak klasszicizáló tendenciáját illetőleg is (577. l.), bár ez a termékeny gondolat, mely még inkább összekapcsolhatná egymással (különösen Révainál) Faludi rokokóját és a felvilágosodás jegyében átalakuló deákos klasszicizmust, s a fiatalabbaktól (a fiatal Kazinczy, Csokonai, Szentjóbi, Dayka) továbbvitt örökséget, nem épül tovább a 3. kötetben, ezek a szálak ott legalábbis nehezen tapinthatók ki. A rokokó definíciójában még egy nem-dialektikus, nem eléggé történeti felfogás él tovább („társadalmi alapját tekintve a hanyatló francia abszolútizmus züllött udvari arisztokráciájának . . . s a német kislejedelemségek dekadens művészete”, 505. l.), melynek részleges helyesbítésére – mivel a 3. kötet beve-

zetője éppen csak említi a rokokót — sután kerül sor a rokokó kérdésével komolyan szembenéző Csokonai-fejezetben („Csokonai rokokójának más a szerepe s a társadalmi talaja, mint a Nyugat-európainak”, 224. l.). Arról, hogy a rokokó és a polgári gondolkodás, sőt, rokokó stílus és felvilágosodás között szorosabb a kapcsolat, mint eddig feltételeztük, a Csokonai-fejezetet kivéve alig esik szó. Azok az idegen minták pedig, melyekkel pl. az Amadétól eltérő s ehhez képest klasszicizáló, formakánont felállító Faludi-féle rokokó egybehangzik (Bouhoursnak éppen a boileau-i klasszicizmust lazító, de nem barokk könyvei, melyeknek tendenciája még a Faludi-féle Gráciántól sem idegenek), nem kapcsolódnak össze eléggé a magyar megfelelőikkel (pl. Cellièresnek barokk hatású *Ars metricá*-ja egész Baróti Szabó dicsért, romantikusnak vélt mutatio ordinis-íg hat, ami azt jelenti, hogy „nyers újításai” nagyonis régi, tudatosan követett szabályra mennek vissza, mely még a „peregrina”, a „nova”, az „inusitata” révén való tetszést, hatáskeltést is figyelmébe ajánlja a költőnek).

Erősebb kétségek merülnek fel a 3. kötet XVIII. századi stílustörténeti fejezeteivel szemben, noha ezek is magas színvonalon összegezik az eddigi eredményeket, és igazolható az „elrendezési kényszer”-ből folyó a vállalt „következetlenség” (147. l.). Nagyon hiányzik egy oly, lényegében felvilágosult-polgári klasszicista irány jellemzése, melyet Batsányi, Szentjóni Szabó, Verseghy, Csokonai, Virág, a fiatal Kazinczy — az irodalmi életben kialakult ellentétek ellenére is — ízléselvek és gyakorlat magas szintjén képviseltek, és amelyek kezdeményei Bessenyeinek tágabb, nemcsak ezt magába foglaló művében található fel. Az egyes fejezetekben elszórtan fel-feltűnik az állásfoglalás egy ily típusú klasszicizmus mellett (pl. Bessenyeinél a 40. lapon, Batsányinál a 150-iken, Verseghynél a 166. lapon, Csokonainál a 231-en s egyebütt); azonban ez ellentétbe kerül azzal a stílustörténeti kategorizálással, mely a klasszicizmus első hullámát egy ma már tarthatatlan régi felfogás szerint a deákosokra, a „klasszikus triász” néven összefogott Rájnisra, Baróti Szabóra és Révaíra, valamint a tőlük teljesen eltérő nemzedékbe, jellegzetesen polgári klasszicizmushoz tartozó és lényegében Kazinczy programja egy részét vállaló Virágra szűkíti, s ettől csak a helyesen körvonalazott, bár mechanikusan meghatározott második klasszicista hullámot választja el (a Kazinczy körül szerveződőt). Tegyük hozzá, hogy ehhez a fiatal Kőlcsey éppúgy hozzátartozik, mint az általában felvilágosult-polgárinak nevezett klasszicizmushoz Fazekas műve. Ami a deákosokat illeti, ma már világosan látjuk, hogy Baróti Szabó inkább az újlatimból kibontakozó barokkhoz s a deákos klasszicizmushoz kapcsolódik és aki modernizálta, az újabb klasszikus eszmény jegyében, az a barokkos inverziókat, nyerseségeket megnyesegető Batsányi volt. Rájnis pedig a latinos-franciás gottschediánus klasszicizmus színvonaláig jutott csak el, egészében ő is a hagyományos, iskolás „klasszicista” doktrína követője maradt, (I. Tarnai: *A deákos klasszicizmus és a Milton vita*. ItK 1959). Révainak a faludias rokokót és a felvilágosult klasszicizmust egyesítő stílusára már célzottunk.

Nem lehet egyetérteni a szentimentalizmusnak mint irányzatnak a felvilágosodás első szakaszán való elhelyezésével (ugyanakkor fontosnak látszik a klasszicizmus második hullámával kapcsolatban a szentimentalizmusról is elmondottak, 259. l., bővítése): a tagadhatatlanul meglévő, és fontos új szentimentális fejlemények ekkor még részlegesen, kiteljesedni a XIX. század elején fognak, mint erre több tanulmány rámutatott már.

Ami végül a népiességet illeti: fel kell vetni a kérdést, nem használjuk-e — jobbára a bevezető fejezeteknek, így a 3. kötet élén állónak is hibájából — óvatlanul és nem a maga történelmi helyén azt a fogalmat, melyről A felvilágosodás és a népiesség találkozása c. tartalmas bevezetés hangsúlyozza is, hogy „a felvilágosodás és a népiesség nem azonos fogalmak” (209. l.), mikor pedig itt is, egyebütt is adások maradtunk a népiesség e korszakban betöltött szerepének pontos meghatározásával és értékelésével. Csokonai és Fazekas népiessége némiképp kiemelődik korának történelmi, esztétikai feltételei közül, azzal a magas mércével viszont, melyet Petőfi plebejus népiessége felől állítunk eléjük, nem mérhető. Így megint a bevezetők és az egyes portrétanulmányok között húzódik ki egy oly feszültség, melyet megoldani csak az egyes tanul-

mányok mutatta irányban lehetne (míg pl. a bevezetők, dialektikusan fogva fel ugyan a népiesség kétarcúságát, a plebejus eszmeiség hangsúlyozása felé hajlanak, a Csokonai-tanulmány árnyalatosabban, a valóságnak megfelelően foglalkozik a polgári alkatú, szemléletű költő rokokóhoz kapcsolódó népiességével, a stíluszövedékkel, melyből nem különíthető ki egy szinte politikai súlyú népiesség).

De nem kevésbé nagy figyelmet és tervszerű kutatást is igényel annak a két fázisra osztásnak egzakt induktív (nagy anyag feldolgozása után célszerű) megfogalmazása és magának a jelenségnek irodalom- és ideológiatörténeti értékelése, melyet a népiesség kiforrása, továbbélése körül kell észlelnünk. Paradox, de igaz, hogy azok a mai népi vagy népies írók, akik nem titkolják ellenérzésüket a nyelvújítás és pozitív hősei iránt, a legkevésbé sem vetnek számot azzal a „csekélység”-gel, hogy a népiesség kibontakozásának, elmélyülésének nyelv- és stílustörténeti előfeltétele éppenséggel magának a nyelvújításnak lezajlása volt. Míg Dugonics korában a magyarnyelvűség még korántsem oszlott meg magasabb és alsóbb rendű stílusfajtákra, és a népit még lényegében azonosan tekintették a régivel, az ősivel, a nyelvújítás eredményeinek befogadása után az író egyaránt élhetett már a magasabb és az alacsonyabb stílus-változatokkal és az is tudatosult, hogy a népit, az egykorút el kell választani a régítől (a régiesítőtől, archaizálótól, mely persze a maga módján a régiségben is tudott érintkezni a népivel). Bármiféle egyéb — filozófiai, etnográfiai, politikai stb. — tartalmi szempontot megelőzően tudunk és kutatnunk kell *népiességünknek és a nyelv-, illetve stíluskérdésnek benső összefüggését és ennek történelmi változásait, a XVIII. században maradvá kiváltképp a nyelvújítás ekkori előkészületeinek alapos feldolgozásával; ami természetesen a felvilágosodás nyelvszemléletének, a rousseau-i — herderi, már a romantikába átvezető másik nyelvfelfogásnak gondos meghatározásával, alkalmi vagy elvi elkülönítésével is meg kell hogy történjék.*

Az Irodalomtörténet tükrében a kutatásnak elsődrendű feladatai közé tartozik, hogy a XVIII. század stílusirányait az alkotó módszer és a stílus fogalmi apparátusával legalább azon a fokon tisztázza, melyen a szovjet és a haladó szemléletű nyugati szakirodalom áll, egyértelmű történelmi álláspont és következetes fogalomhasználat, összehasonlító vizsgálatok és művelőanyag-elmérések útján (ez utóbbi nélkülözhetetlen annak megértéséhez, hogy a barokk miért válhat, pl. Dugonicsnál éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben széles olvasórétegek érzületének, vágyainak kifejezőjévé). Magától értetődő, hogy a felvilágosodást és stílusát, helyesebben stílusait nem is lehet az irodalmi szempontú nyelvi vizsgálatok nélkül meghatározni.

A felvilágosodás és stílusai

E cím szerinti kimeríthetetlen kérdéskomplexumot nem tárgyalhatjuk itt részletesen, csak arra kívánunk rámutatni, aminek figyelembe vétele, — vagy mert alig történt meg, vagy mert ezután fokozottabban szükséges — nem maradhat el a XVIII. század irodalmának ezutáni kutatásából.

A korstílusok tényleges megléte, fogalma elől — ha mégannyira az elvonatkozás termekei is — semmiféle mai XVIII. századi kutatás nem tér és nem is térhet ki. Ugyanakkor — kivéve a XIX. század második felétől a jelenünkig terjedő történelmi időt és művészetét — egyetlen távolabbi korszak stíluskérdéseinek problematikája nem vált ki ma annyi vitát, ellentmondást, mint éppen a XVIII. századé. Oka a nagyvilágban is többek között abban van, amit a magyar irodalom XVIII. századi képének történelmi kettéosztásáról e tanulmányban már elmondtam. Ez okok azonban csak részlegesen indokolják, elfogadhatóvá viszont semmiképp sem teszik azokat a szélsőséges álláspontokat, melyeket a XVIII. századi kutatásnak néhány jeles marxista vagy a marxizmustól megérintett szociológiai módszerű tudósa is képvisel.

Nem érthetünk egyet a különben igen tiszteletre méltó — és a kritikátörténet szempontjából alapvető fontosságú munkákat kiadó — P. N. Berkovval, a leningrádi egyetem profesz-

szorával akkor, amikor — miután jogosan bírálta a különféle XVIII. századi (udvari, demokratikus, felvilágosult, neo-) „klasszicizmusok” fogalmának indokolását, és ugyanakkor belátta annak a ténynek jogosultságát, hogy a korábban egységesnek és oszthatatlannak felfogott klasszicizmus fogalmával ma már felhagynak (9. l.) — azt a végtelen és lényegében agnosztikus irányba hajló kérdést tette fel tanulmánya konklúziójául, hogy nem volna-e értelme egyáltalán lemondani a XVIII. századi orosz klasszicizmus terminusáról. (I. Russzkája literatura XVIII veka, Epoha Klaszszicizma, Moszkva—Leningrád, 1964, Akad. Nauk Sz.Sz.Sz.R. — P. N. Berkov: *Problemi izucsenija ruszszkogo klaszszicizma*, 5—29. l.) És éppígy nem érthetünk egyet a marxista tanultságú R. Laufernak azzal a „rokokó”-jával, melyet ő — minden egyéb stílus háttérbe szorításával — 1660 és 1830 közti egyetlen stílusnak nevez ki (a rokokó meggyőző történelmi értelmezésével és esztétikai felfogásával ugyan, de az egész fejlődésfolyamat differenciáltsága iránt furcsa értetlenséggel). Amit ő állít („Entre le classicisme de 1660 et le romantisme de 1830, la France n’a élaboré qu’un seul style, auquel je propose de donner un seul nom, celui du rococo,” R. Laufer: *Style Rococo, Style des „Lumières”*. Paris 1963. 13. l.), ez épp olyan szélsőséges álláspont kifejezése, mint amilyen az orosz Berkové. E szélsőséges álláspontok néha ugyanazt célozzák a szubjektív szándék ellenére is: az orosz a stílusfogalmak (közelebről a klasszicizmus) teljes elutasításával, a francia pedig egy stílusfogalom voluntarista kiterjesztésével semmisíti meg a jogosultságát annak, hogy korstílusokról beszélhessünk a XVIII. század irodalmában, művészetében.

A szélsőséges (és tulajdonképpen önellentmondó) állásfoglalások között nem a középút keresése, hanem a valóság és művészet viszonyának, és a művészet mibenlétének másféle, alaposabb, történetibbnek is mondható felfogása vezette marxista és progresszív gondolkozású nyugati tudósok egész sorát a következő, az általános (és részben Berkovtól, Laufertől is) elfogadott tételekhez: 1. nincs teljesen egységes, homogén korszerű stílusirány, melyet a XVIII. században dominánsnak lehetne tételezni, 2. nincs ekkor, de általában sem (vö. Csetrinek a stílustörténeti kutatásokat igen alaposan felmérő tanulmányában olvasható Sedlmayr-idézetével, *Kritika*, 1967. 7, 29. l.) oly stílus vagy korszak-elv, mely elérhetné a műalkotás zárttságát, 3. a deskriptív-elemző stílus kutatás ma már semmiképp sem helyezkedhet egyenéhány Nyugatról jött, „átvett” stílusirány ismérveivel való futólagos egyeztetésre, hanem a mű-stílusnak, az alkotó, a mű és a közönség pszichikai és szociológiai rétegeinek elemzésével is az egyedi és egyetemes összefüggését kell felismertetnie, annak az egyetemességnek értékét, melyet csak adott történelmi — társadalmi — kulturális feltételek közötti konkrét-egyedi megvalósulások útján lehet megragadni és értékelni is, 4. Mivel pedig a stílus derivátum (és semmiesetre sem elsősorban az eszmék, hanem az élet, az ízlés, a technika, a programok és irányzatok derivátuma), belátható, hogy bizonyos fejlettebb nyugat-európai stílusokénál alacsonyabb fejlettségű kelet-európai stílusokban nagyobb művek, esztétikailag értékesebb alkotások is születettek és születtek is (adott körülmények között: l. a német, olasz, magyar, lengyel XVIII. századvég és XIX. századelső valódi költészetét, szemben a spanyol, francia stb. elerőtlenedésével), mint pl. Nyugaton.

Mindez természetesen azon az előfeltevésen alapul, hogy a stílust, korstílust önmagában nem tehetjük meg értékelő elvnek — viszonylag teljes stílustisztaság (tisza barokk, rokokó stb.) egyáltalán nem szükséges az eszmei-esztétikai érték teremtéséhez, noha ebben a stílusnak elengedhetetlen helye, funkciója van.

A XVIII. századi magyar irodalomnak (a latint is beleértve) stílustérképe nem kevésbé bonyolult, mint a nyugatiaké. Bizonyos, hogy a felvilágosodás jellemzett — hol éretlen, hol fejlettebb — eszméinek és világnézetének stilisztikai vetületét éppúgy megtalálhatjuk a rokokó egyik, a klasszicizmushoz közeledő válfajában (a kétféleségre jó példa Amade és Faludi eltérő rokokója, az utóbbi nagy hatásának formai okai, átvehetősége a felvilágosult költők részéről), mint a klasszicizmus úgyszintén eltérő típusaiban és irányzataiban (lévén pl. a deizmus és klasszicizmus közti parallelizmus, mellyel A. O. Lovejoy egy 1932-i értékes tanulmányban

foglalkozott már, legalább annyira feltűnő a Bessenyeitől Fazekasig és Berzsenyiig terjedő magyar irodalomban, mint egyebütt) és azokban a felvilágosult-szентimentális megnyilatkozásokban, melyek mindig többé-kevésbé keverednek a klasszicizmus eszméivel és stílus-elemeivel, még akkor is, ha ez a korai „szentimentalizmus” (melyet ugyan az *izmus* ragja még korántsem illet meg) alkalmasabb lesz a többi stílusfajnál arra, hogy a romantikus utódok — termékeny féltreértéssel is — benne keressék előzményüket.

Nem kívánunk részletekbe menni a magyar, ill. magyarországi irodalmi klasszicizmus típusainak és irányainak értelmezését illetőleg. Azonban fel kell vetnünk néhány olyan, a helyzet tisztázására irányuló gondolatunkat, melyeknek igazságáról vagy tévességéről a szakembereknek — több-kevesebb határozottsággal — még a XVIII. századi kutatásoknak tervszerű elindítása előtt kell véleményt formálniuk ahhoz, hogy a kutatás elvszerűen és módszeresen indulhasson meg.

Mig van olyan vélemény is, mely szerint a XVIII. században nem lehet klasszicizmusról beszélni, sem nálunk, sem másutt, — Folkierskitől Cassirerig, Mornetig, Francastelig, Prazig, Lovejoyig, Curtiusig, Binnig, Krejčig szüntelen törekvést látunk arra, hogy a XVIII. század — valamikor helytelenül — monolit módon felfogott klasszicizmusa helyébe, ennek differenciálódását felismerve, többféle klasszicizmust állítsanak. Nem kívánunk most az egyenetlen s ellentmondásos Curtius, az egy irányba, a neoklasszika felé haladó Praz, az ideológia és művészeti stílus rokonságát figyelő Lovejoy, vagy a felvilágosult klasszicizmus fogalmát — szerintünk igen helyesen — ki is mondó Krejčí felosztásaival foglalkozni, a figyelmet inkább azokra a franciákra (Mornet, Francastel) és olaszokra (Binni) hívjuk fel, akik az említetteknel egzaktabb, fogalmibb nyelven és ugyanakkor az esztétikai igénynek a többiekénél színvonalasabb kielégítésével a legnagyobb segítséget nyújtják a mi munkánkhoz is.

Francastel (*L'esthétique des Lumières, az Utopie et institutions au XVIIIe siècle...* Paris 1963. c. kötetben — de egy 1959-i nancy-i kongresszus záróértekezéseként: 330–358. l.), akinek (a képzőművészet felőli) pontos technikatörténeti kutatásai többet nyújtanak az irodalomtörténeti stílusfogalom keletkezésének és mibenlétének modern értelmezéséhez is, mint a toposz-kutató Curtius vagy a neopozitivizmus, meg a fenomenológia néhány igen jeles szakírója (ez utóbbiak közül azonban ki kell emelni Morpurgo-Tagliabue kivételes elméleti igényességgel megírt, nagyszabású *Il concetto dello stile*-jét), maga is szívesebben beszél „felvilágosodásokról” és „klasszicizmusokról”, semmint csak egyféle felvilágosodásról, illetve klasszicizmusról. Az ő és W. Binni modern monográfiái, tanulmánygyűjteményei alapján világos különbséget lehet tenni — immár Európa-szerte — egy horatianus alapú, lényegben a humanisztikus elokvencián és poétikán alapuló eruditus „klasszicizmus” (erről sokat ír Mornet, főleg a *Histoire de la clarté française*-ben) és egy más forrásokból induló, az előbbivel csak legtágabb értelemben érintkező neoklasszicizmus (Winckelmann stb.) között. A kettő a magyarországi termés tükrében is világosan elkülöníthető, bár az előbbinek magának is többféle változata van (deákos klasszicizmus, rokokó-típusú stb.). Az elválásnak egyik lényeges kritériuma a szakítás ama humanisztikus iskolának a klasszicista poétikai tanításával, amelyikből az előbb említett (és Paulsen által már az 1920-as évek elején szerencsésen Imitationsklasszicizmus-nak nevezett) eruditus (protestáns és jezsuita) irány kinőtt. Nagy költők is — kevesen — felnevelkedhettek ez iskolai üzemből (Voltaire, akinek jó költő-voltát újabban kevésbé vonják kétségbe, Csokonai, Alfieri és mások az eklatáns példák). Mivel azonban ezeknek világképe — mély hatással költészetükre is — teljesen a felvilágosodás ígézetében áll, nem indokolatlan ezt az iskolás alapokon és azok felülmúlásával felnőtt költészetet felvilágosult klasszicizmusnak nevezni (a mű-ihlet, a cím-ideál, a módszer stb. tekintetében elválnak a neoklasszikus alkotók, pl. egy Hölderlin vagy Kőlcsey módszereitől). E terminust magyarul már Krejčí egyik igen figyelemre méltó dolgozatában is olvashattuk (Fil. Közlöny, 1963, 1–2. sz. 28–51. l.).

Mindezzel csak a klasszicizmus kutatásának a válfajok, a típusok szerint szükséges elvi és módszertani differenciálódására, és a bizonyos elkülönítések, alapfogalmak körüli meg-

egyezés szükségességére kívántam utalni. A klasszicizmus meglétét csak akkor lehet tagadni irodalmunkban, ha azt merőben a XVII. századi francia irodalmi változatának kisugárzásaként akarnók felfogni; erről azonban — nem sok, bár nem is lényegtelen esettől eltekintve — nem lehet szó, a mi deákos-iskolás klasszicizmusunk oly humanisztikus alapokon áll (legszélesebben véve), mely a XVII. századi francia irányzat előtti időkre nyúlik vissza ill. attól független; a felvilágosult típus ettől a humanisztikustól főleg eszmei (franciás) tartalmait, világképét tekintve erősen eltér (bár poétikailag azon épül); a harmadik típus, a neoklasszikus (Kazinczy, de inkább Berzsenyi, és még inkább Kölcsey, Ungvárnémeti Tóth, az Erdélyi Múzeum köre stb.) határozottan elkanyarodik ettől, sőt szembe is fordul az előbbi kettővel.

Stílusokat természetesen aligha lehet felmérni és minősíteni az irányzatok és módszerek szorosabb vizsgálata nélkül. Ennek fontosságára a Sötér I. írta tanulmányok nyomán rendezett intézeti vita (I. Kritika, 1967. 5—6. stb.) oly mértékben felhívta a figyelmet, hogy célszerű ezúttal e feladatot csak a XVIII. század kérdéseire konkretizálni (megemlítve azt, hogy az irányzat és módszer kérdése Berkov idézett tanulmányában, Petelin és Szokolov — módszer és irányzat—körül, vagy Francastel idézett tanulmányában, mind azzal az impasse-szal kapcsolatban, melybe a „le classement des oeuvres en fonction des éléments” vitte a művészettörténetet, mind a módszer egyéb kutatási és alapvető feladatai tekintetében, I. i. m. 350. l., lényegében megegyezik Sötér igényével).

Irányzat és módszer összefonódására nemcsak az egyéni alkotó módszerek közös vonásaiból, ezek megállapításával, mintegy irányzat alá rendelésével, következtethetünk (vö. M. Kagan kitűnő tanulmányával, mely magyarul is olvasható, *A módszer mint esztétikai probléma*. Voproszi Literat. 1967. 3. 109—132), hanem a stílushagyományoknak bizonyos irányzatok szerinti következetes, módszert (egyénit és közösségit) befolyásoló vagy alakító, egész korszakon áthúzódó átdolgozásából is, — amikor az egyik stílushagyomány módszerét a másikra vetítik rá, és ezzel — ha nem is mindig szerencsésen — a népszerűtlen remeket pl. a népszerű nem-remek stílusába öltöztetik át, vagy ily értelemben „olvassák szét”. Irodalomtudományunk régóta számol Zrínyi eposzáinak újjáértékelésével, mely Ráday (talán a verset prózába, a prózát versbe író Faludi) óta Kazinczyig, majd Vörösmartyig és Aranyig húzódik; azzal azonban alig vagy kevéssé törődött, hogy egy deákos (a barokkal mindig vegyülő) „klasszicizmus” Zrínyi művét a XVIII. század folyamán elgyöngyösíttette, hogy Zrínyi eposzát — mikor pl. az ő nyomán írtak kegyes vagy világias verses elbeszélést — Gyöngyösi stílusnormájára fordították le vagy pl. a búcsúztató versektől az elmélkedő és a történelmi művekig Gyöngyösi stílusát, verselését alkalmazták. (Magát Zrínyit is, másolatban, gyöngyösítették.) Gyöngyösít nemcsak önmagában kedvelték: maga a „gyöngyösítés” változott módszerré. Amikor tehát Zrínyit Ráday és Kazinczy „felfedezte”, az nemcsak Zrínyi melletti és Gyöngyösi elleni állásfoglalás volt; legalább annyira egy stílus-(és módszer)zavar felszámolásának kezdete is (mely átnyúlt a XIX. század elejére is).

Mindez azonban már átvezet e tanulmány utolsó pontjához, melyben a műfaji kutatások új utakra helyezésének szükségességéről és az irodalomtudomány (esztétika) történetének mint e század döntő elméleti motívumának kutatásáról szól.

Ábrázolás és műfajok, poétika; az irodalomtudomány története

Mikor mai irodalmunk — a XIX. század eredményeit, némelykor hiedelmeit is továbböröklő mai irodalmunk — problémáit firtatjuk, előfordul, hogy egy elmúlt osztálytól, a nemzet egy elmúlt, történelmileg meghatározható szakaszán megszületett s azóta továbbhurcolt, mármár kiüresedett, eltokosodott kérdésén vitatkozunk, anélkül, hogy tudatosítanók: csak a jelentől várható megoldásának egyik előfeltétele a kérdés történelmileg szilárd megismerése, ily módon való meghaladása (noha a gyakorlat, az alkotás tudja csak kiküszöbölni azt, ami régi, nem lévén ehhez elég a felismerés). A liberalizmus (melyről értelemszerűen a felvilágosodás

fogalmával, a forradalmiság kérdésével kapcsolatban esett szó), a népiesség és a költészet-vagy irodalomtudomány mai helyzetére (ami inkább e pontra tartozik) nem lehet tudományos értékű választ adni, ha nem ismerjük ezeknek XVIII. századi kezdeteit is (noha a népiesség pl. igazában XIX. századi jelenség).

Nyilvánvaló, hogy a XVIII. századi irodalmi ábrázolás *struktúráinak* vizsgálatát nem lehet csak a magyarnyelvűségre, de még csak Magyarországra korlátozva sem elvégezni; az iskoladráma és minden olyan forma kutatása, mely közönséget, közízlést, köztudatot formál (újság, történetírás, alkalmi vers, levélforma stb.) a leghasznosabb lehet az igényesebb, önálló-suló irodalom (tartalmi, eszmei, formai) mélyebb megismeréséhez (oly klasszikus magyar versek, mint némelyik Batsányi, Barcsai, Ányos stb. költemény pontosan visszavezethető egy már a — részben latin nyelvű — publicisztikában stilizált alakra); végül: szemben azzal a véleménnyel, melyet mindannyian vallottunk, nem hiszem, hogy a századnak és a fejlődés következő láncszemének legfontosabb esztétikai problémája a *lira* volna (ez a századfordulóra érik be): sokkal inkább az *elbeszélő és gondolati próza és vers* az, beleértve a kritikát is. Irodalmunk egyenlőtlen fejlődése — bár a lírában is tapasztalható — elsősorban a széppróza útjának sokkal alaposabb, kritikusabb kikutatása után indokolható, érthető meg. Ezért az epikus és lírai műfajok összefüggésének, kölcsönösségének kérdése éppen a XVIII. századtól (a Gyöngösi-kultusztól) kezdve válik igazán a jövőbe mutató módon érdekessé.

E megállapítások értelmében 1. *struktúrákat* kell vizsgálnunk (hagyományos és nem hagyományos poétikai kategóriák szerint,) vagyis toposzokat is, archetípusokat is, költészetileg (de köztudatformálás szempontjából is) döntő szólásokat és sentenciákat, a Hungaria in Parabolis-típust (igen jó példa rá Tarnai legújabb dolgozata az Extra Hungariam-ról, vagy a régebbi írások Magyarország „védőpajzs”-szerepéről), és természetesen műnemeken belüli fontos műfaji hagyományokat (melyek pl. átvezetnek a latinból a magyarba). 2. E kutatás csak *közép-európai* kollaboráció szintjén lesz igazán gyümölcsözővé, főleg az iskoladrámáé. 3. Az irodalmi ábrázolásba átömlő — de a XVIII. századi irodalomszemlélet szerint átömlő — tematika, motívumkészlet megismerése érdekében előtérbe kell helyezni a közérdekű formák (történetírás, levél, újság, alkalmi vers, pasquillus röpirat stb.) kutatását. 4. Mind a latin, mind a magyar nyelvű irodalomban, sőt, az átmenetre ügyelve, szükséges az eposz, a komikus eposz, verses elbeszélés, az anekdota történetének is megírása ugyancsak összehasonlító (főleg az osztrák, a horvát, a szlovák, a lengyel, a cseh és a román területtel számoló irodalomtörténeti módszerekkel). 5. Fontosnak tartjuk a XIX. század második feléig továbbélő lírai műfajok (latin és magyar) kezdeteinek, hagyomány- és struktúráváltozásának kutatását, különös tekintettel azokra a típusokra, melyeknek nagy szerepük lesz az epikus költészet alakításában (pl. heroida, episztola), a gondolati költészet kifejlesztésében (episztola, epigramma, discours-típus, filozófiai poéma, satirikus költemény) és a tisztább lírai típusokéban (főleg az óda, elégia és a „dal” — Lied és chanson —). 6. Fel kell dolgozni a korszak poétikáit és esztétikáját, általános irodalomtudományát és irodalmi tudatát; erről itt nem beszélünk részletesen, mert ez külön intézeti feladat, az ún. kritikátörténetre tartozik.

Az irodalomtudomány történetének és az irodalmi tudatnak vizsgálatával kapcsolatban legalább kétféle megjegyzést kell még leírnunk. Az egyik arra vonatkozik, hogy amennyire jogos volt Horváth János már idézett 1923-as előadásának az az ironikus megjegyzése, hogy még „ma” is Pápay Sámuel irodalomsmérete kategóriái szerint tanítják az irodalmat a magyar középiskolákban (retorika, stilisztika, poétika, irodalomtörténet), annyira fájó önkritikára késztet ma az, ha Croce egy népszerű, tízezres példányú edizione economica-jában: *Storia dell' Estetica per Saggi*. (2. kiad. 1967) a 22 reprezentatív tanulmány közt az egyik Szerdahelyiről szól, akit Croce még az 1930-as években is figyelemre méltóbbnak talált, mint Szerdahelyi magyar kortársai és utódai. E megjegyzéseinkkel csak a kritikátörténet halaszthatatlanul aktuális feladataira (a XVIII. századi kutatásokban gyökerezőkre!) kívántunk célozni — jelenlegi irodalmi tudatunk gyöngéire (a fejlettség mellett is!), a kiküszöbölendő idOLOKRA, a

számos elfogultságra és torzulásra először alighanem ez a magyar irodalomtudomány (= kritika, criticism) történet fog rámutatni.

Másik megjegyzésem a határterületekre ill. rokondiszciplnákra vonatkozik, azokra, melyeknek aktív közreműködése, de legalábbis kontrollja nélkül sem a XVIII. századi kutatásokat nem folytathatjuk eredménnyel, sem a kritikátörténetet nem hozhatjuk tető alá. Irodalmunk közege, médiuma a nyelv: a magyar, részben a latin. Első rokontudományunk tehát a nyelvtudomány, annak is a stílus, a nyelvi norma, a nyelvújítás stb. kérdéseivel történetileg foglalkozó diszciplinái. Az is elképzelhetetlen, hogy latin nyelvű szövegek következetes regesztázása, annotálása, bibliográfiába vétele nélkül az eddig szinte teljesen elhanyagolt és lassan, de biztosan elpusztuló XVIII. századi (és igen fejlett!) magyarországi és magyar latinság feldolgozható volna. Nélkülözhetetlen tehát legalább egy-két kutatónak a közeljövőben ilyen feladatokkal való megbízása, ill. egy-két fiatal latinista kinevelése vagy átvétele, átirányítása. — A másik rokontudomány a filozófia, vallástörténet, teológia, esztétikátörténet. Segítségük, ellenőrzésük nélkül — és némelykor a tervünk szerint, de általuk elvégzendő feladatok teljesítése nélkül — tervszerű, közös XVIII. századi irodalomtörténeti kutatások nem végezhetők eredményesen.

Nem kell külön hangsúlyoznom a *történettudományokkal* való állandó kapcsolatot: ez létesült eddig is a leggyümölcsözőbben, és ez minden, nemcsak XVIII. századi irodalomtörténeti munkánk szükségszerű velejárója, ha egyáltalán ragaszkodni kívánunk az *irodalomtörténeti* szemlélethez. Hogy pedig a *művelődéstörténeti* (tehát pl. könyvtártörténeti) feldolgozások munkánk tükrében nélkülözhetetlenül fontosak, az nem is kétséges.

Végül még az *etnográfia*t, a művészet- és zenetörténetet és a többi szaktudományt (főleg: fizika, biológia, matematika, orvostudomány, antropológia, földrajz; jog, mezőgazdaság stb.) kell említenem, mint amelyekkel bizonyos fokig — nem mindig, alkalmasszerűen — a kutatásnak fenn kell tartania a kapcsolatot; leginkább az etnográfiaira gondolok, melynek sok mondanivalója van az irodalomtudomány számára, mint ahogy ennek is a néprajz számára.

E tervtanulmány célja az volt, hogy *ne voluntarista* módon jelöljön ki látszólag szép (vagy nem szép) de átgondolatlanul és így felelőtlenül tervbe veendő munkákat (amilyenek veszélye szüntelenül fennáll), hanem előbb a feladat nagyságán, súlyán, megoldásának módzatain gondolkodtasson el, e sorok írójának tehetsége és felkészültsége szerint figyelmeztetve a kérdésekre, melyek körül előbb kell állást foglalni, s csak azután látni hozzá a nyilván hosszabb távon — esetleg 10—15 év alatt, ez időre elosztandó, és nem kevés költséggel — történő megvalósításhoz. A *cél* fontosságára, *általános* kérdéseire való tekintettel szándékosan mellőztem a nagy író-egyéniségeknek, vagy irodalmi-publicisztikai gócnak, köröknek, csoportosulásoknak tervszerű feldolgozására (ill. az eddigi kutatások fejlesztésére) vonatkozó gondolatokat és javaslatokat, akiknek és amelyeknek kutatása vagy örvendetesen folyik, ill. legalábbis „magához térőben van” (előbbi: Batsányi, utóbbi: Csokonai), vagy pedig egyáltalán megfogalmazandó és talán újrafogalmazandó (az ízlés, a líra, a népiesség stb. kutatása). Annyi bizonyos, hogy szalonok, irodalmi és társas körök, egyes írók körüli igen fontos csoportosulások (pl. az Orczyék körüli, részben Egerben, a Ráday körüli, a Beleznai körüli, a pálosok körüli, a debreceni stb.) felmérése, már következő lépésként, éppúgy nem maradhat el, mint néhány XVIII. századi klasszikus (pl. Faludi, Bessenyei, Kármán) kritikai kiadásának elindítása, valamint a jelentékeny latin nyelvű anyagnak — akár a népszerű-tudományos formában való — átemelése a magyar nyelvű kultúrába.

Mindez azonban már a gyakorlati tervezés körvonalait vetíti előre. A tervtanulmány jellegéből, céljából következőleg e tématervet csak óvatosan, megközelítő módon vázoljuk fel.

Tématerv, részfeladatok

1. Bibliográfia, regeszta, annotatio, anyaggyűjtés, dokumentáció, film stb.;
2. Szövegkiadások (népszerű-tudományos, kritikai, összes művek, válogatás, gyűjteményes kötetek, eddigi sorozatok folytatása stb.)
3. Feldolgozások (analízisek, fordítások, tanulmányok, monográfiák, szintézisek stb.) — ez az a *három forma*, három *típus*, melyben kutatási eredményeink tárgyasulnak, hatni is tudnak.

E háromféle típuson belül, ebben az egymásutánban (mert hisszük, hogy oly pontokon, ahol nincs feltárás, bibliográfia, regeszta stb., nem foghatunk hozzá a feldolgozó vagy szövegkiadó munkához sem) előbb az anyag természetéből következő *elemi* problémákhoz kell igazodnunk, hogy mindjárt mellette (ill. vele egyidejűleg) a feldolgozás irányát, elveit elővételező *irodalomtörténeti* (és a velejáró eszme-stílus-nyelv-motívum-műfaj stb. -szerkezeti és -történeti) igényeket is érvényesíthessük.

1. Elemi problémák a kutatással kapcsolatban:

1. a XVIII. századi magyarországi nyomtatott művek bibliográfiája (az OSzK munkájának stb. támogatása Petrik átdolgozására és kiegészítésére).
2. a XVIII. századi latin nyelvű irodalom (nyomtatott és kéziratos) levéltári és kézirat-tári) regesztázó-annotáló módszerrel való áttekintése, és további *tervtanulmány készítése* az évek folyamán áttekintett művelődés- és irodalomtörténeti anyagnak a magyar nyelvű irodalommal kapcsolatban adódó tanulságairól, ezek felhasználhatóságáról.
3. XVIII. századi kéziratos *verskataszter* készítése, a *népies* költészet publikálásának előkészítése céljából is, a XVII. századi RMKT folytatásaként.
4. a *ponyvairodalom*, a *kalendáriumok* stb. annotált feldolgozása.

*

Mindemaz *elemi*-nek nevezett problémának megoldása idő folytán feltétlenül szükséges. Megoldásukhoz az anyag lehető teljességének ismerete és bizonyos fokig (pl. a 2. pontban, a 3.-ban) az ez után következő elveknek, szempontoknak szemmel tartása szükséges.

2. Művelődéstörténeti és összehasonlító kutatási problémák

E kétféle, egy címbe fogott megjelölés némileg ellenkezik egymással. Csak azért jelöltük meg így a kutatás problémájának ezt a fokát, mert véleményünk szerint a szorosabban vett irodalom, és költészet-történetnek a XVIII. században még *előfeltétele* mindaz a művelődéstörténeti (tágon véve: filozófiai, vallási, művészeti, politikai, stb.) igényű, de az irodalomra tekintő feldolgozás, mely éppen az irodalom tartalmainak és technikájának (stílusának), motívumkészletének és szerkezeti elemeinek mibenlétére nyújt nélkülözhetetlen tanulságot; az összehasonlító módszer pedig csak azt hangsúlyozza, hogy e filozófiai, vallási, művészeti, politikai stb. tudatformákból eredő tanulságok nem fogalmazhatók meg a tudományos hitelesség fokán, ha csak nemzeti szinten, a többitől elszigetelten közeledünk hozzájuk. A vallási eszmék, a XVIII. századi filozófiák, a politikai gondolat válfajai, a társadalomtan és termelési technika tanulságai közép-európai szinten jelen vannak a XVIII. századi magyar irodalomban, éppen úgy, mint ahogy pl. szembe kell nézni a XVIII. század magyarországi latin nyelvére átültetett XVII. századi francia (egyházi, filozófiai, irodalmi stb.) művek hatásával is (ami a szomszédos nemzetek irodalmában sem idegen jelenség).

Nem szorul közelebbi magyarázatra, hogy ilyen művelődés- és összehasonlító irodalomtörténeti kutatások — mivel pl. szüntelenül átnyúlnak a latinból a magyarba és más nyelvekbe — semmiképp sem állhatnak meg egy nemzeti nyelv határánál, és hogy akár a filozófia-, akár a vallás-, akár a politika- stb. történeti kérdést érintik, mindig a latin — magyar, ill. magyar és más szomszédos nemzeti nyelv viszonyában és értelmében végezhetők el. Nyersen kifejezve: pl. Bél Mátyást mint Funtyik Mátyást is, a „malohontske” filozófusokat mint Fejes Jánost és körét is

illik immár ismernünk és elismertetnünk, ha nem akarjuk, hogy történelmileg valami képtelen, a diplomáciai kontingenciáknak, vagyis az óvatos nacionalizmusnak kedvező állásfoglalás nyomuljon be az irodalomtudomány területére is.

Nyilvánvaló, hogy tematikai szempontból az egyházak ún. felvilágosodása, a reformirányzatok, a filozófiai áramlatok (Leibniz — Wolff, Locke, de még Ramus is, az antiskolasztika, felvilágosodás elleni küzdelem stb.), valamint a politikai eszmék (hungarus-tudat, az abszolutizmus ideológiája, jozefinizmus, a racionalista teológia és a politika viszonya), érdeklik a XVIII. században leginkább az irodalomtörténetet is.

3. *Nyelv- és stílustörténeti kutatások, irányzatokkal és módszerekkel együtt, még felsőbb szintjét jelentik, módszertanilag is a legérettebb tanulságokkal, az irodalomtudományi kutatásnak, kivált a XVIII. században, ahol kétféle nyelvújítás megy végbe: a latinról a magyarra (melynek sem formai, strukturális, sem közönségi alapjait nem tártá fel a magyar irodalomtudomány), és a régi magyarról egy újabbra. Mivel a költői nyelv az irodalmi alkotás legközvetlenebb — már sűrített — közege, a 2. pontban vázolt tanulságok a 3.-ban bontakoznak ki.*

Tematikailag a klasszicizmus (latin és magyar), a rokokó és a mindkettőtől különböző látszó (de a latinságban is felfedezhető) népiesség kutatása látszik ezen a fokon a legfontosabbnak — ez kapcsol át a magyar nyelven kibontakozó magasabb rendű irodalomba.

4. Mindaz, ami bármiféle — a legszerényebbtől a legfejlettebbig, a kisméretű elemzéstől a monográfiáig terjedő — formában az irodalomtörténet belső, tulajdonképpeni és centrális feladatát alkotja, az amelyet valamiképp megelőz és előfeltételez az előbbi három pontban foglalt követelmény (ami nem alsóbbrendű, sem rendszertani, sem értékszempontról, a tulajdon értelmében vett irodalomtörténetnél, csak ebben az adott összefüggésben „segédlet” és szükségesszerű előkészítés) az: *irányzatok és nagy alkotó személyiségek, műfajok és irodalomtudat-történet (= irodalomtudomány, kritikátörténet) fogalmaiban foglalható össze.*

Míg a kritikátörténet el nem készül, féltő, hogy bizonyos műfaji és személyes írói műre vonatkozó kutatások némileg a háttérben maradnak. Ezért látszik szükségesnek a Csokonai kritikai kiadás alapos ellenőrzése mellett bizonyos idő után a Bessenyei-kiadás elindítása, egyáltalán a Bessenyei és köre körüli kutatások felfejlesztése; valamint mindazoknak a latin — magyar témáknak kidolgoztatása, melyek *műfaj-történeti* vonatkozásban jelentősek (1. a 2. és 3. pontot), és a latin nyelvű levéltári-kézirattári állagoknak legalább bibliográfiai fokon való előkészítése, az iskoladráma kutatásának (nemzetközi szinten) elindítása.

Szükségtelen elősorolni a kiadványtípusokat, melyekben egy konkrét XVIII. századi kutatási terv megvalósítható (Összes művek: Rákóczi, Mikes, Faludi, Orczy, Bessenyei, Verseghy; Magyar Századok: krónikák, éneletírások; Fontes ad hist. litter. Hungariae spectantes, levelezések: Aranka, Ráday, Bethlen, Amade, Péczeli, Radvánszkyak).

1972-re szükséges volna egy olyan tanulmánykötet kiadása, mely — nyelvészek, filozófusok, történészek kollaborációjával, könyvtártörténészek közreműködésével is, egyes tanulmányokban tárná fel a XVIII. századi irodalom specifikus problémáit, bibliográfia, latinnyelvűség, eszmetörténeti változások, stílus és formák tekintetében egyaránt. (Bp. 1963. március 18.)

Baróti Dezső hozzászólása: A programtanulmány sok, alighanem széleskörű egyetértést kiváltó megállapításával, de a vitathatókkal is jelentős mértékben hozzájárul a XVIII. századi irodalmunk számos elvi kérdésének tisztázásához, emellett számos új problémát vet fel; mindenképp jó alapot ad tehát a felvázolt munkaterv megvalósításához. Valóban annyira gazdag témáját annyira sok irányból megközelítő tanulmányról van szó, hogy egy rövidre szánt hozzászólás még a legfontosabbnak látszó kérdések közül is csak néhányat ragadhat ki.

Az egyik olyan probléma, amelyről néhány szót szeretnék szólni, az ún. előfelvilágosodás, korai felvilágosodás. Nem vagyok túlságosan bizonyos abban, hogy nagy szükség van erre a kissé talán a preromantika analógiájára konstruált fogalomra. Úgy látszik, különösen a